

І. ЯМПОЛЬСЬКИЙ

Невідома повість П. О. Куліша

10-го грудня 1843 року Куліш писав до М. В. Юзефовича: „Начал писать Повесть о старых временах и обычаях малороссийских, в которой утешает меня то, что ни один человек не умрет. Я не буду давать ей большого объема, опасаясь того, что называется „exagération“, а заключу в кругу самых обыкновенных событий. Повесть эта может быть готова к 1-му января к услугам того журнала, который мне хорошо заплатит, т. е. не менее 50 руб. сер. за печатный лист.“¹⁾ Повість так і не була надрукована, і Куліш більше не згадує про неї. Проте лист до Юзефовича дав привід О. Маковейу для такої здогадки. Кажучи про „Повесть об украинском народе“, що була надрукована в журналі „Звездочка“²⁾, він пояснює: „Се мабуть та сама „Повесть о старых временах и обычаях малороссийских“, що про неї згадується в листі з 1843 р. Статті під таким заголовком Куліш до 1846 року не надрукував, але скористав очевидно із неї 1846 року“³⁾. Спроба Маковея показує, що не можна базуватися тільки на заголовках творів. Роблячи таким чином, він вважає „Историю Бориса Годунова и Дмитрия Самозванца“, яку Куліш писав року 1848-го, і „Повесть о Борисе Годунове и Дмитрии Самозванце“, надруковану року 1857, за два різних твори. Базуючись на подібності назов, до речі сказати, меншій ніж у попередньому випадку, Маковей прийшов до протилежних висновків що до „Повести об украинском народе“ і „Повести о старых временах и обычаях малороссийских“: визнав їх тотожність. І знову помилився.

У Пушкінському Будинку Академії Наук СРСР, в архів А. В. Никитенко⁴⁾ є рукопис під назвою: „Повѣсть о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“, яка не має нічого спільного ані з „Повестью об украинском народе“, ані з „Повестью о Южной Руси“⁵⁾. Це біловий рукопис, але має цілу низку як дрібних так дуже великих виправлень. Що це біловий рукопис — показує приписка олівцем у кінці на 53 стор.: „Авторъ покорнѣйше проситъ Г. Издателя журнала отпечатать отдѣльно десять экземпляровъ этой повѣсти и прислать въ Кіевъ по слѣдующему адресу: Пантелеймону Александровичу Кулѣшѣ“⁶⁾. Отже повість призначалася для якогось журналу й була, очевидно, відіслана. Є навіть деякі підстави на те, щоб визначити, куди саме післав Куліш свою повість. Це було на початку 1844 року. Одночасно з „Повестью о старых временах и обычаях малороссийских“ Куліш писав „большую историко-философо-

1) Киевская Старина, 1899, II. стр. 196.

2) 1846 г. ч.ч. XVII — XIX.

3) О. Маковей. Панько Омелькович Куліш. Львів. 1900 року, стр. 26.

4) Шифр: 19529/СХХІ6 6.

5) Народное Чтение, 1859, III и VI, 1860, I.

6) Підкреслення Куліша.

топографо-филолого-поэтическую статью под заглавием: „Поездка на Украину“¹⁾. На весні 1844 року Куліш писав до Н. Д. Білозерського, що надіслав її до „Журнала Министерства Народного Просвещения“²⁾. „Журнал Министерства Народного Просвещения“ редагував тоді А. В. Никитенко. Той факт, що „Повість“ знайшли в архіві А. В. Никитенка, дає можливість припустити, що вона як і „Поездка на Украину“ була надіслана до цього журналу і так само, як „Поездка на Украину“, з якихось невідомих нам причин не була надрукована.

Повість міститься на 52 сторінках, зшитих до купи, розмір $27 \times 21\frac{1}{2}$ см., цеб-то приблизно забирає 2 друкованих аркуші.

Фабула її дуже нескладна. Дія відбувається в 70—80 роках XVII століття в селі Прохоровці Золотоносського повіту, де жив сотник Гаврилович, якого „знали... по всему полку Переяславскому“ (стор. 1) Син покійного хорунжого золотоносського Федір Хильчевський під впливом умовлень своєї матери, їде до пана Крутоверхого сватати його дочку. По дорозі він спинається в Прохоровці в коваля Уласа. Гостинний сотник запрошує його до себе. Виявляється, що батько Федора був кращий приятель сотникові. У Гавриловича є дочка Катря. Молоді подобаються один одному, але не сміють признатися до того. Сотник дуже бажає, щоб Катря одружилася із сином його покійного приятеля. Він допомагає їм перебороти соромливість і все щасливо кінчається. Федір повертає додому, благословляється в матери. Бучним весіллям, на якому завзято танцює навіть пан Крутоверхий, що до його так і не доїхав Федір, кінчиться повість.

Але не ця нехитра фабула творить конструкцію повісти. Вона має тільки допоміжне значіння — нею Куліш об'єднав, навколо неї напластував міркування про старі часи, опис старих звичаїв і т. инш. Як що зривати листок по листку ці міркування і звичаї, то від повісти залишиться дуже миршавий качан. Центр ваги — не в характерах героїв, не в тім, що оповідає Куліш про Федора, Катрю, сотника Гавриловича, а в тім, до чого вони, власне, не мають безпосереднього відношення, у тому, про що ми дізнаємося у відступах (вживаю цього терміну умовно).

На 37 стор. рукопису Куліш каже:³⁾ „Какъ ни пустою вещью кажется на первый разъ эта игра, но она ведет свое происхождение еще съ того времени, когда въ Южной Руси не было огнестрѣльного оружія“. У примітці сказано: „Огнестрѣльное оружје сдѣлалось извѣстнымъ въ России в концѣ XIV столѣтія“. Така примітка під рядками, тільки розвинута й складніша, являє собою ніби прообраз всієї конструкції повісти.

„Федоръ Ивановичъ, говорил панъ сотник, какъ бы разжевывая это имя вмѣстѣ съ пирожкомъ и стараясь добиться, что в немъ за толкъ. — Не по знаку ли ты мнѣ, коханный козаچه?

(Ты в старину было очень обыкновенно слушать из устъ старшого).

Гость отвѣчал“.... и т. д.⁴⁾

По суті, слова в дужках — це та сама довідка, може тільки менш фактичного характеру. Це теж до певної міри з'ясувальна

¹⁾ Див. цитований вище лист до М. В. Юзефовича.

²⁾ В. Шенрок. П. А. Куліш. Київ. 1901. Стр. 33.

³⁾ Сторінки всюди зазначаю за нумерацією олівцем — див. нижче.

⁴⁾ Стор. 23 — 24. Курсив мій. Куліш підкреслив тільки слово „ты“.

примітка, але як вона стосується до прямої мови, то не зовсім зручно містити її під текстом і петитом. Примітка увіходить клином у самий текст повісті.

В іншому місці читаємо:

— „Буваймо жь здоровы, коханий Федоръ Иванович! Гость отвѣчал, какъ установлено было обычаемъ:

— Дай Боже на здоровье! А если бъ онъ былъ женщина, то отвѣчалъ бы: — Дай, Боже, на здоровьечко! Мужчины рѣдко употребляли уменьшительныя слова и любили виражатися повновѣсно¹⁾.

Слова, що я підкреслив, трудно собі уявити під текстом, це вже не довідка, не примітка, а своєрідний додаток; він не пояснює, а підкреслює, красить певне місце оповіди, бо протиставлений йому („здоровье“ — „здоровьечко“). Але треба застерігтися: на протиставленні може бути збудований каламбур або сюжетний хід, мовна або сюжетна гра.

Тут же воно потрібне було Кулішеві тільки на те, щоб подати новий матеріал і не має ніякого відношення навіть до нехитрої „інтриги“ повісті.

Отже дужки розкрилися. „Примітки“, „відступи“, „додатки“ остаточно ввійшли до тексту й дістали право громадянства.

Поминаю низку інших прикладів — див., напр., на стор. 24: „Нужно замѣтить, что Малороссіяне, хотя великіе охотники цѣловаться“... і т. инш., або на стор. 31: „Таковъ обычай гостепріимства малоросійскаго“ й т. инш.

Але Куліш не тільки вставляє окремі невеличкі зауваження в звязку із ходом оповідання. Іноді це досить великі розміром відступи, тільки зовнішньо прикріплені до фабульної канви повісті.

Бажаючи напоїти свого любого гостя „изъ дѣдовской чарки“, сотник посилав по неї Катрю. А сам, дожидаючись, розповідає Федору довгу історію цієї чарки, що забирає дві сторінки. Такого засобу часто вживають, щоб загальмувати дію й напружити сприймання в читача. Не те в повісті Куліша. Історія про те, як чарка опинилася в предка сотникового Перескоч-Кручі, цікава деякими побутовими подробицями, але в динаміці повісті вона не відіграє ніякої ролі: і після оповідання сотника нічого не станеться, як не сталося й перед ним.

Часто навіть здається, що відтинки повісті, до яких приєднані „відступи“, тільки для того вставлені, щоб до них можна було прикріпити ці „відступи“.

— Ну просимъ же садиться, сказалъ онъ ..

Гдѣ-жь была в это время Катя? — Вѣрно, ушла принарядиться получше, чтобы показаться какъ можно выгоднѣе пердъ гостемъ или, быть может, бросилась скорѣе давать приказанія на кухню, чтобы приготовить ужинъ не въ примѣръ обыкновенныхъ дней? І далі йде відступ про те, що „въ тѣ времена простоты и природного неизвращенного вкуса“ цінували „свѣжее, цвѣтущее здоровымъ румянцемъ лицо, свѣтлыя, незатуманенныя безсонными ночами, очи“ більше „модныхъ ужимокъ, узкихъ корсетовъ, газовъ и лентъ“, якими „не украсить блѣднаго трупа“, і про те, що „прибавленіе блюды и улучшение ихъ до изысканности дѣлалось только в случаяхъ чрезвычайныхъ... въ обыкновенныхъ же случаяхъ онъ всегда показывался

¹⁾ Стор. 23. Курсив мій. Куліш підкреслив тільки слово „здоровьечко“.

гостю такимъ, каковъ онъ въ самомъ дѣлѣ есть, и устыдился бы до глубини души ходити на пальцахъ только для того, щобъ чужой чоловікъ считавъ его вищимъ“ (стор. 17—18).

Ціломъ ясно відчувається це і на стор. 26—28. Ми дізнаємося, що під час розмови сотника з Федором, Катря, за звичаєм, мовчала, а при обіді їла дуже мало. „Въ то время существовалъ еще во всей силѣ странный обычай, что дѣвушка въ обществѣ должна сидѣть молча и неподвижно на своемъ мѣстѣ, по крайней мѣрѣ до тѣхъ поръ, пока начнутся танцы или какія-нибудь домашнія игры. Образчикъ этого обычая можно видѣти еще и нынѣ в кievскомъ мѣщанскомъ обществѣ“. Далі йде досить докладний опис його, потім автор на кілька хвилин повертає до Катрі, висловлює сентенцію взагалі про жінок, а далі—знов досить довгий відступ про те, як треба було їсти дівчатам.

Суцільний відступ є великий (стор. 33—41) VI-ий розділ, що оповідає, як Федір, Катря й сотник їздили на луку. У ньому показане відношення Гавриловича до свого коваля й дана цікава ідеалізація розумного хазяїна—власника кріпаків, наведені міркування про значіння „хорошого роду“ для „репутації всякого чоловіка, а въ особенности женщины“, описані ігранки хлопчиків, сказано про любовні справи сільських дівчат і т. инш., і т. инш. Кожний уривок до певної міри самостійний, не зв'язаний з дальшим, але скріплений механічно. Бричка з нашими „героями“ котиться вперед, і перед нами проходять то Улас із своїми гістями, про якого довго розводиться сотник, то діти, що бавляться, то група сільських дівчат, то косарі, що повертаються з поля.

Ось як з'єднані ці різноманітні уривки. Зустріч з дітьми, що бавляться, закінчується так:

— Славня дѣти, отвѣчалъ тотъ, лишь бы что-нибудь отвѣтитъ [Бричка їде далі, але про це не говориться навіть, уривок просто прикладений до дальшого].

„Раннее утро и вечеръ при захожденіи солнца суть двѣ поры, дня, наиболѣе любимыя сельскими дѣвчатами“. Далі йдуть міркування про те, як вони люблять „переглянутися съ своимъ коханнымъ“, як вони „виходять навстрѣчу возвращающемуся общественному стаду“, як „назначаються романическія свиданья при свѣтѣ мѣсяца“, подана навіть пісня і т. ин. Після цього описана зустріч із дівчатами. Бричка їде далі. „Едва они выѣхали за царину, какъ услышали вдали пѣсню и скоро завидѣли толпу косарей“.

Поворотна путь з луки до дому сотника не описана: з „героями“ нічого не має статися, а про решту Куліш розказав уже.

Коли уважно придивитися до VI розділу, то легко побачити, що „герої“ не відіграють у ній навіть ролі „оточення, що сприймає“: у повісті немає ніякого психологічного усвідомлення, переломлення того, що зустрічається бричці. Бричка (до певної міри близька гоголівській, чичиковській) потрібна не менше, ніж люди, що на ній сидять. А в тім читачеві цілом очевидно, що зовсім не дівчата, хлопчики, косарі зустрічаються з бричкою, а автор двигав її в тому напрямкові, де можуть відбутися ці зустрічі. Як бричка, так герої—тільки зовнішня канва, скріпа, зовнішнє мотивування картин побуту, що йдуть одна по одній і що їх зміна сприймається гладше й непомітніше.

Тут цікаво підкреслити одну деталь. Не зустріч з дівчатами дає авторові привід міркувати про них, а навпаки, дівчата появляються

після його міркувань (чи може в наслідок їх?) Примат „міркувань“, „побутових картин“, звичаїв і т. ин. був такий сильний у цій повісті, що Куліш або не помітив, або не взяв до уваги цього „неприроднього“ переставлення.

Оминаю знов інші приклади.

Сам Куліш цілком ясно уявляв собі характер своєї повісти. „И тутъ начался между ними разговоръ, говоритъ він, который давно бы пора уже представить читателю¹⁾“. Справа тут, як і в вищезгаданому прикладі з оповіданням про чарку, не у відступі, що мав би сюжетне значіння, не в гальмуванні інтриги. Це можна побачити з інших місць повісти. Так на початку IV розділу Куліш наче схаменувся й каже: „Я предпринялъ написать повѣсть не о чемъ другомъ какъ о старинныхъ нравахъ и обычаяхъ малороссійскихъ... Чтобъ изобразить хотя одинъ моментъ того времени и дать читателю почувствовать различіе его отъ нынѣшняго, я должен отложить въ сторону принятія условія повѣсти, а разглагольствовать широко, полнымъ ходомъ моихъ мыслей, излагая ихъ такъ неизысканно и непридуманно, какъ онѣ обыкновенно толпятся въ головѣ... А потому тотъ сильно ошибется, кто надѣется позабавить здѣсь праздное любопытство искусно вымышленною интригою. Немного тутъ происшествій и то самыя обыкновенныя“²⁾. Крім того, всі ці нечисленні й звичайні події Куліш описує дуже коротко, іноді зовсім лаконично. Отже назва повісти цілком відповідає її конструкції. Треба сказати, що „разглагольствования“ бувають всілякі. „Комически — непринужденная болтовня“ (В. В. Виноградов), цілком побудована відступом, — теж свого роду „разглагольствование“. Але тим часом, як центр ваги „говорінки“ (болтовні) — в самому її механізмі, „разглагольствування“ „Повести о старыхъ временахъ и обычаяхъ малороссійскихъ“ — скеровані на фактичний її бік, на їх матеріал. Тут є явне річище „разглагольствований“ і течуть вони з язикового боку плавко й гладко, зовсім не імітуючи усну мову.

Варта уваги ще одна риса в „Повісті“. Я маю на оці авторові сентенції, на які Куліш ніколи не скупчував. Він „прицібає“ їх до оповідання тими самими нехитрими способами, що їх приклади я подавав попереду.

„На такое тягостное молчаніе осуждена была и Катя. Впрочем, что за тягостное? Женщина будетъ всегда съ удовольствіемъ выполнять самыя варварскіе обычаи, если только знаетъ, что такъ принято. Такъ принято есть для нея непремѣнный законъ, хоть бы дѣло шло объ отрѣзаніи ушей и носа“³⁾.

Звичайно, такі сентенції й „відступи“, де переказуються звичаї й т. инш., — речі різні. Але як ті, так і ці затемнюють, заливають фабульні елементи і з цього погляду ніби йдуть одним річищем. Та і всі взагалі місця, де говориться не про те, що було з Катрею й Федором, а про те, що взагалі бувало за тих часів, відіграють у повісті композиційну роль, почасти подібну до „разглагольствування“ і, поглинені ним, ще більше відсуюють фабулу на задній план.

¹⁾ Курсив мій. Стор. 23.

²⁾ Стор. 19 — 20. Курсив мій. Останню фразу пор. з. цитованим вище листом до Юзефовича: „заклячу в кругъ самыхъ обыкновенныхъ событий“.

³⁾ Стор. 27. Підкреслив Куліш.

А скоро тільки Куліш звертається до своїх героїв або до „подій“, він кидає „разглагольствовання“, наче кудись квапиться. Тоді ми читаємо: „Быстро поведу я къ концу свой скромный романъ“, або щось аналогічне.

* * *

Я вже зазначав, що рукопис, який переходується в Пушкінському Будинку Академії Наук СРСР, — рукопис біловий. Перші 23 сторінки переписав не Куліш, очевидно, з чорнового рукопису, решта — 29 сторінок написані рукою Куліша. Датований він „1844 гевн. 12“, отже Куліш більш як місяць працював над ним й працював досить пильно, про що свідчить велика кількість всіляких виправлень. Куліш двічі перейшов через цілу повість — раз чорним, а другий раз — червоним чорнилом — не залишилося, здається, жодної сторінки без декількох поправ. Я не можу докладно зупинятися на них — це до речі було б зробити в примітках до повного видання повісті.

Ще цікавіше те, що Куліш змінив розклад матеріалу в повісті, переставивши низку уривків на інші місця. Можна встановити достотно текст повісті до перестанови й всі зміни Кулішеві, що надали їй того вигляду, в якому вона була надіслана А. В. Никитенкові. Встановити це можна тому, що Куліш не переписував цілої повісті наново. Він або механічно переставляв окремі листи рукопису на інше місце, що видно, як порівняти первісну (закреслену) нумерацію з новою, або, коли цього не можна було зробити, закреслював окремі сторінки, переписував їх, часом з невеликими змінами, і вставляв туди, де за новим планом вони повинні були бути. Ці наново написані сторінки легко пізнати по таких ознаках: вони не до кінця заповнені (незаповнена частина перекреслена червоним чорнилом), на них немає первісної (закресленої) нумерації і т. інше. Що-ж було зроблено, щоб 1-шу редакцію повісті перетворити в 2-гу?

- 1) Друга половина 32 сторінки була закреслена.
- 2) Стор. 36 (за першою нумерацією) була закреслена, переписана наново з невеликими змінами — без перших рядків і т. інше — і, поставлена після 32-ої, щоб-то стала 33-ою за 2-ою нумерацією).
- 3) Стор. 37 — 44 були механічно переставлені після 33-ої, ставши 34 — 41-ою. Але останнє речення на стор. 41 було закреслене.
- 4) Початок 45 стор. був закреслений і — за винятком першого слова, що було закінченням закресленої на стар. 41 (за першою нумерацією — 44) фрази — був перенесений на наново написану 42 стор. Друга частина 42 стор. була написана під час роботи над 2-ою редакцією повісті.
- 5) На стор. 43 була перенесена закреслена друга половина 32 сторінки з деякими змінами.
- 6) Стор. 33 — 35 пішли за нею, щоб-то заступили місце 44 — 46. Але при переставленні на стор. 46 приписаний був останній абзац.
- 7) Стор. 45 (без закресленої частини) — 48 закінчувалася повість, але вони були перенумеровані в 47 — 50.

Як же відбулася ця перестанова на фабульній задумі повісті? Спочатку вона розвивалася так. Після того, як Катря частує батька й Федора вином, „въ головѣ пана сотника, оплетеной цвѣтами Бахуса, родилась вдругъ такая мысль: — Какую славную пару составили-бъ эти два голубка вмѣстѣ“. (Стор. 32.) Він каже їм про своє

приятелювання з батьком Федора, просить, щоб і вони жили дружно милується з їх унімливости, примушує їх випити з одної чарки, а потім поцілуватися. — „Ах если бы видѣл это покойный другъ мой! Боже-жь васъ благослови! Дѣти поклонились ему до земли и съ той поры стали родными“. (стор. 46). Після цього вони йдуть на луку, зустрічають дівчат, косарів і т. инш. Повернувши додому, Катря й Федір поринають в дитячі спогади, і тут він їй освідчився. Катря тікає від Федора, та коли Федір прийшов у кімнату, де мав ночувати, він відчув у ній „заботливость руки, которая создана не для тяжкого меча, не для корабельного руля, не для трудного пера, но для того, чтобы украсить суровый бытъ мужчины, усладить его жизнь и доставить ему послѣ тяжких трудовъ пріятное успокоеніе“. Він побачив над своїм узголов'ям вінок „изъ любистку, барвѣнку, шавлѣи и руты. Сердце Федора сильно забилося: эти травы слывуть въ Малороссіи эмблемой любви“ (стор. 40). Инакше це все розкладено в остаточній редакції. Після того, як Катря частвує вином батька й Федора, вони йдуть на луку. Повернувши назад, Федір і Катря згадують дитинство, він їй освідчується, Катря хоче вибігти з кімнати, але її перешкоджає батько, що прийшов, і примушує їх випити з одної чарки й поцілуватися. Далі те саме, що й у первісній редакції; Федір у своїй кімнаті, вінок і щасливий кінець. Цеб-то: не „поцілунок“, „ізда“, „спогади“, а „ізда“, „спогади“, „поцілунок“ — подіям надано природнішого характеру. Трохи „ексцентризму“ безумовно було в первісній редакції. Після того, як сотник називав Федора судженням Катрі, після поцілунку та инш. сцена наївних й унімливих спогадів про зустріч у дитинстві та гру „у весілля“, пропозиція Федора: „теперь въ самомъ дѣлѣ разыграть... эту игру“, на що Катря відповідає: „Охъ, что это вы? Какъ можно такое говорить? Пустите мою руку!“ і вибігає з кімнати — здаються смішним „анахронізмом“. Але надавши подіям природнішої послідовности, Куліш згладив і так невелику фабульну канву повісті. Байдуже чи він був свідомий того, чи ні і які мав на те підстави, — але таке переставлення йшло лінією ослаблення фабули і тим збільшувало вагу етнографичного матеріалу, тільки механічно звязаного з фабулою. Таким чином, уже в процесі роботи Куліш ще більше орієнтувався на сам матеріал.

* * *

Увесь цей матеріал об'єднаний не тільки місцем (Україна) і часом („старі часи“), але й його висвітленням, певніше, тенденцією. „Я предпринялъ написать повѣсть, — починається IV розділ, — не о чемъ другомъ, какъ о старинныхъ нравахъ и обычаяхъ малороссійскихъ, вытѣсняемыхъ шагъ за шагомъ такъ называемымъ европеизмомъ, кото, рый, можетъ быть, в своей родинѣ стремится сдѣлать человѣка человекомъ, но у насъ онъ пока есть не иное что, какъ дѣтская шалость, перепортившая для игрушекъ все, что разумно заготовлено было для насъ предками, такъ что до сихъ поръ не приберемъ толку, что дѣлать намъ съ обломками степенной старины и съ европейскими побрякушками, которыхъ мы нахватали вдругъ много, да и не знаемъ-къ чему онѣ намъ послужатъ. Вращаясь в этой ярмарочной сутолокѣ... хочешь отдохнуть душою, перенестись въ скромныя дѣдовскія времена, когда мы ограничивались немногимъ, желали немногаго, но за то все, что было тогда и въ нашемъ духѣ,

и въ нашемъ умѣ, и въ нашемъ общественномъ быту, и въ нашей поезіи, было наше, выработанное народною душою въ теченіе извѣстныхъ лѣтъ, подѣ впливіемъ извѣстныхъ обстоятельствъ, все было создано народомъ и не требовало цитатъ и поясненій“...¹⁾ І хоч деякою скріпою повісти, правда зовнішньою, є фабульна канва, але внутрішнє об'єднує її тенденція. Застерігаю, що справа тут не в „формі“ і „змісті“, а в чисто-художніх функціях як фабули, так і тенденції в даній повісті Кулішевій; в іншому творі їх вага може як раз противна. Ціла низка антитез проймає повість, протиставляючи окремі її уривки й утворюючи загальний колорит, в якому вона й сприймається. Це антитези „раніше“, — і „тепер“: „Въ наше время было бы крайне смѣшно... Но эта эпоха имѣла свои обычаи“... (стор. 11—12), іноді один член протиставлення виражений так, що ми його як такий не сприймаємо: „Гдѣ жъ была въ это время Катя? Вѣрно ушла принарядиться получше... или быть можетъ бросилась скорѣе давать приказанія на кухню?“... Але дальша фраза: „Напротивъ. В тѣ времена простоты и природнаго, неизвращеннаго вкуса хорошо понимали“... і т. інш. (стор. 17), явно показує нам, що їх сукупність є ніщо інше як протиставлення, що першою фразою автор ніби висловив точку погляду сучасного йому суспільства.

Куліш нічим не приховує тенденції в своїй повісті. Розповідаючи про який небудь звичай, побутову рису й т. інш., він говорить про них так, що з самого оповідання видно його думку, або прямо висловлює її.

„Розглагольствування“ про любовні справи сільських дівчат він так закінчує: „Однимъ словомъ, вечера въ селѣ проводятся простолюдинами гораздо приятнѣе, чѣмъ нами городскіе наши вечера... при всемъ своемъ блескѣ и благоуханіи такъ скудныє в сравненіи съ сельскими, какъ бѣдна и скудна самая богатая гостиная в сравненіи с вечернимъ сельскимъ пейзажемъ“... (стор. 39).

Цією тенденцією перейняті не тільки описи звичаїв й т. інш., не тільки „відступи“ та „розглагольствування“. Описуючи сотника, вже на 1-ій сторінці Куліш порівнює його з „иним теперешнимъ красавцемъ, что не доспитъ ночи другой то за балами, то за бесполезными книгами да такъ измизернѣетъ, что и старика не стоитъ“... Проходячи й у фабульну канву повісти, ця тенденція до певної міри зв'язує її з описом звичаїв і норівів старих часів. На соціальному значенні її я не спинаюся — це тема окремої статті. Мене цікавить у даному разі тільки її суто-літературна функція.

* * *

Збільшений інтерес до української історії та етнографії в 30—40 роках минулого століття — факт загальновідомий для історика української літератури. Досить тільки згадати імена М. Максимовича, О. Бодяньського, І. Срезневського та інш. Цей інтерес пояснюється низкою історико-культурних причин, про які тут не місце говорити. Для нас важливо, що інтерес до етнографічного матеріалу поволі увиходить і до художньої літератури. Це досить звичайне явище. Матеріал, висунений на поверхню життя всілякими позалітературними

¹⁾ Стор. 19—20. Курсив мій. Куліш підкреслив тільки слова „сдѣлать человека человеком“.

факторами, вривається до літератури, вносить до неї ті або інші новини і одночасно сам міняється під впливом естетичного середовища, в яке він пройшов. Так було в російській літературі декілька раз: 30 роки позначилися „фізіологічними нарисами“, друга половина 60-х і 70-ті роки — роки панування безсюжетних нарисів, головню із селянського життя, література останніх років була сповнена „замітками“, „нарисами“, „подорожами“ й іншими „жанрами“, в яких матеріал замагає конструкцію.

Щось аналогічне (може тільки в дещо м'ягшій формі) було, очевидно, в тій добі української літератури, коли написана „Повість о старых временах и обычаях малороссийских“. Можна було б навіть визначити щаблі проходження етнографічного матеріалу до літератури¹⁾. Спинюся тільки на одній ланці — вона знаходиться між простим збиранням матеріалу й повістю Куліша.

У збірках Вадима Пассека, виданих 1838 — 1842 р. р. під загальною назвою „Очерки России“ (всіх вийшло п'ять), багато місця приділено звичаям, переказам і т. інш. Були тут прості описи їх — див., напр., у вип. III „Реван или торжественный обряд татар ремесленников в Крыму“, „Русский простонародный наряд“ В. П. (Пассека), у вип. V „Обычаи и поверья финнов“ В. Пассека. Але є нариси й іншого типу, напр., три нариси під спільною назвою „Малороссийские святки“²⁾. Перший з них — „Рождественский сочельник“. Починається він як оповідання: „Девушка и молодая женщина, накануне Рождества, убрали хату и заботливо приводили в порядок свое хозяйство“. Це не „взагалі“ дівчина й молодиця; ми дізнаємося їх імена, дізнаємося про синка Оксани — Йвася, про їх батька Павла і т. інш. Але навіть побіжне читання — та й вказівка автора — переконує нас, що все це не має ваги, що ймення — тільки значки гаданих героїв, виведених для „оживлення“ нарису.

У дальшому нарисі „Колядки или святой вечер“, що є ніби продовження попереднього, „діють“ ті самі особи, правдивіше згадуються ті самі ймення. Для оживлення виведений брат Павла Петро, якого мало не завіяло снігом; є в нім натяк на психологічні переживання: „Задумался и молчит стрый Павло. Куда, думает он, заехал брат Петро? или не успел он продать хлеба, или загулялся“... Але все це начіпка, а центр ваги — в описі колядування і в наведених колядках.

У другому випуску „Очерков России“³⁾ уміщені „Веснянки“ того самого Пассека. Більшу половину нарису складають пісні, скріплені такими фразами: „Едва смолкнет песня, раздается другая“, або довшими уривками, напр. „Вдруг веселая вереница остановилась перед широким разливом реки, разорвалась, столпилась и с шумом и смехом пробовала перебраться на другую сторону“... і т. інш. Всі ці уривки кажуть не про те, що бувало взагалі, а про те, що було того саме разу, про який розповідає автор.

Отже в нарисах Пассека немає, певна річ, ніякої фабули, але є елементи, що трохи розвинувши їх, ми мали б щось подібне до фабули. До таких елементів належать майже всі способи „оживлення“ нарисів, про які я говорив попереду.

¹⁾ Мова мовиться, звичайно, не про вплив тих або інших мотивів з пісень і т. інш. на художні твори, а про ґрунтовну перебудову їх конструкції.

²⁾ Очерки России, издаваемые Вадимом Пассеком, кн. III. М. 1840, стр. 71 — 120.

³⁾ „Очерки России“ кн. V М. — 1842 г. стр. 173 — 187.

Ніхто не зватиме нарисів Пасека — оповіданнями, а Оксану, Галю, Павла його героями. Але уважно порівнюючи їх з „Повестю о старых временах и обычаях малороссийских“ Куліша, ми побачимо, що ні Федора, ні Катрю, ні сотника теж ніяк не можна назвати героями. І не тому, певна річ, що вони „звичайні люди“. Є герої сюжетних творів — вони „діють“, є герої психологічних творів — вони „переживають“, є твори, які мають на меті головно дати ряд портретів і т. инш. Нічого подібного немає в „Повісті“. Вона ще не вийшла з пелюшок етнографічного нарису, а в нарисах нема героїв.

Чим же вона різниться від таких етнографічних нарисів, як Пасековські? Тимчасом як у кожному нарисі Пасека описані один або два звичаї, об'єднані часовим моментом, круг яких і групуються всі побутові рисочки, у повісті Куліша подано цілий ряд найрізноманітніших звичаїв, які з'єднати в одну художню цілість було багато тяжче. У повісті є бодай традиційна, бодай нехитра фабульна канва, що відіграє службову роль і допомагає зібрати всі „разглагольствовання“ Куліша. Нарешті, дуже велика відміна — це нічим не прихована тенденція, що переймає цілий твір і об'єднує два „плани“ повісти, фабульні елементи й „разглагольствовання“.

Порівняння з нарисами Пасека показує нам, що „Повість о старых временах и обычаях малороссийских“ є ускладнений етнографічний нарис, який поволі обростав фабульними елементами. Дальша еволюція етнографічного матеріалу в творах Куліша йшла шляхом злиття його з фабулою й знищення двохплановості.

В. Д-СЬКИЙ

Я. Г. Кухаренко як літературний діяч

I

Яків Герасимович Кухаренко народився 1798 року або 1799 року, цеб-то тільки через 5-6 років після того, як чорноморці переселилися на Кубань. Батько його, військовий полковник Герасим Романович Кухаренко, що був року 1795-го за Бейсузького військового начальника, один із перших перейшов на нові місця, за щось здобув дворянство, але на Чорномор'ї нічим дуже не визначився. Сім'я Кухаренка, рідня самому отаманові З. Чепізі, міцно держалася старих запорозьких традицій, отже являла добрий ґрунт для розвитку майбутнього українського письменника. Г. Р. Кухаренко, крім того, був одним із перших збирачів історичних матеріалів, серед яких у нього були й цінні папери З Чепіги.

Де і як здобув освіту його син — питання спірне. Майже всі дослідники кажуть, що в Харкові. Для прикладу візьму: „Я. Г. Кухаренко вчився в Харькове і въ сороковыхъ рокахъ сего веку познавъ ся тутъ з Миколою Костомаровим“ (Ом. Огоновский. „Іст. літ. рус.“ часть II 735 стор.)¹⁾. Тільки анонімний автор статті про Кухаренко в „Воскресном Досуѓе“ 1865 р. № 136 каже: „Я. Г. Кухаренко родился в 1800 г. (? В. Д.) в Е-даре и получил образование в тамошней гимназии²⁾“.

Але ця стаття була зовсім забута, до того має в собі так багато фактичних помилок, що підриває віру в наведене повідомлення. Вдруге виявив сумнів, що традиційні погляди справедливі, Мельников. Він прочитав у формулярі Кухаренка: „обучался в Черноморской войсковой гимназии“. Але як 1814 року, коли він скінчив шкільну науку, в Катеринодарі гімназії не було, то Мельников спростувати традицію не зважився.

Мені пощастило знайти в архіві військової гімназії № 17, пачка 2 за 1810 — 11 р. (Ведомость Екат. уездного училища на сентябрь месяц 1811 г.), де написано, що Яків Кухаренко вступив до „приготовительної“ класи 16/І 1811 р. Про дальше перебування Якова Герасимовича в школі нічого встановити не вдалося, бо відомостей з дальших років нема, так само нема й інших документів, де-б могло бути назване його ім'я.

Але в тім, що він кінчив Катеринодарське „уездное училище“ нема сумніву, крім зазначеного, ще й тому, що в Харківській гімназії був чотириохрічний курс, при чім приймали до неї тільки тих, хто кінчив трьохлітнє „уездное училище“. Отже кінчити гімназію раніш як 1818 року Кухаренко не міг, тим часом він вже 1814 року був сотенним есаулом (урядником), а це призначення діставали, до речі,

¹⁾ Це навіть не повторення „Основи“, а переклад того, що стоїть в „Очерках“ Петрова.

²⁾ Те саме дав. у статті про Кухаренка в „Иллюстрации“ 1863 року, т. 11 ст. 107, звідки передруковане повідомлення „Воскресного Досуѓа“.

зараз таки по виході ті, що кінчали Катеринодарську школу. Крім того гімназіяльний курс наук цілком не відповідав записаному в формулярі Кухаренка¹⁾ „россійской грамоте читать и писать, а также арифметику, российскую грамматику, священную и всемирную историю, географию, физику, алгебру, геометрию, поэзию и руководство к артиллерийскому искусству знает“. Але це як раз те, чого вчили в повітовій школі („уездном училище“), вчили там ще, але, здається, це не був обов'язковий предмет, латинської мови, і, як видно из автографа Кухаренка (Списки плодовых деревьев), що є в мене, принаймні, писав він латинською мовою вільно й поправно. Про це можна догадуватися і з того факту, що до нього зверталися, як до обізнаної людини, в питанні за вчителя латинської мови в чорноморській гімназії (Из дневника Золотаренка. Куб. Обл. Ведомости 1901 р.) Здається звідкись знав Кухаренко й німецьку мову. Міркую про це з натяку в однім рукопису, що переховується в архіві І. І. Срезневського („Сказаніє до поважних панів Глоби, Могили, Риштаки, Харсуна, Покритки, Кучерявого і Панича Лип-Шапки“, неопублікований ще твір Кухаренка про правопис).

Наука в „уездном училище“, як видно, була поставлена не погано. „Смотритель“, відомий протоієрей К. Россинський, був „богословии студентом Новороссийской, ныне Екатеринославской семинарии“. А в тогочасних українських семінаріях особливу увагу зверталось на літературні вправи, які досягали часом дуже високого технічного рівня. Того вимагав план навчання. К. Россинський писав не тільки в школі, але брався до літературної роботи і пізніше, не без успіху, друкуючи свої твори в тогочасних журналах (головно в „Соревнователе просвещения и литературы“, „Журнале императорского человеколюбивого общества“ і по всіляких харківських виданнях). Всього написав він 4 томи казаннів, промов, багато літературних і наукових творів, переважно з історії й географії Кубанського краю, нарешті, силу поезій до визначних військових подій і т. п. Россинський міг прищепити інтерес до літератури й своїм вихованцям, між ними й Я. Г. Кухаренкові, тим більше, що спеціального курсу „поезії“ в програмі школи не було. Крім цілком кваліфікованого, як на той час, педагогічного складу (крім Россинського було ще 4 вчителі) повітова школа мала і порядну, як на той час, бібліотеку.

Скінчивши 1814 року школу, Кухаренко іде до війська і тягне службу без перерви до 1856 року коли подається на відставку, щоб знов служити від 1861 року до самої смерті. Доводилося йому працювати і на цивільній й адміністративній ниві. Від 19/XII 1833 року до 4/X 1836 р. Кухаренко, вибраний від дворянства, держить уряд асесора військової канцелярії, а від 1/V до 16/X — 36 року заступає посаду прокурора. Працює і в Вісг'яному Комітеті. Від 1838 р. заступає неодмінного члена Військової Канцелярії по Економічній Експедиції, а 1840 року дворянство вибирає його на цю посаду. Через два роки його настановили окружним штаб-офіцером Їської Військової Округи а 20 січня 1851 року — членом „Общего Присутствия Департамента Военных Поселений по делам казачьих иррегулярных войск“ з відїздом з 20 січня до 23 листопада до Петербурга. Вдруге служив там Кухаренко 1861 року (близько півроку), як учасник Комітету для обміркування заходів до залюднення передгір'я західнього Кавказького

¹⁾ Формулярного списку, що був у Л. Мельникова (від І. І. Кіянська), я не бачив. Користуюся списками 1840 р.

гірського пасма. „Жалоб на него не поступало“ стоїть лаконично у формулярі під питанням: чи не було несправедливих учинків і скарг на виборній службі? Цього за тих часів рідко подибати!

Адміністративна й цивільна служба дали Кухаренкові змогу досконало пізнати економіку, минуле й побут краю, яких блискуче знання він згодом виявив, а бойова (44 бої) дала багаті знання з військової історії кубанського козацтва. Така є, можна сказати, „офіційна“ біографія Кухаренка.

Але вона дає дуже мало. Не писалося в формулярах за приватні подорожі письменника до Петербурга, до Москви, Харкова, Одеси, Вознесенського, Ростова, Новочеркаського, головню заради численних дітей, яких хотів він навідати або пристроїти. Ці подорожі дали Кухаренкові змогу завести широкі знайомства. Його кореспондентами й приятелями були люди всілякого звання й станів, але завжди люди найвизначніші на Україні і в Росії. Це Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, В. Білозерський, С. Камінецький, С. Гулак-Артемівський, О. Бодянський, А. Корсун, Г. Квітка, К. Сементовський, Запара, А. Скальковський, З. Недоборовський, Н. Тихорський, А. Елькан, Борисполец, Семененко, Н. Щепкин, Д. Жураковський, І. Панаєв, Н. Кукольник, Є. Гребінка та ин., в тім числі кубанці: Порохня, Шамрай, Літевський. Для провінціала знайомства дуже жадані, але як видно з листування й спогадів, це були знайомства рівного з рівним. Вони давали Кухаренкові змогу не потонути в Катеринодарському болоті, за яке одностайно говорять всі сучасники.

Всі в них відзначають грубість, некультурність, замкненість, легковажність, дрібне самолюбство, консерватизм, піяцтво і т. инше Катеринодарського громадянства.

Місцева інтелігенція жила на диво роз'єднано: „Ныне там (в Катеринодарі В. Д.) мало дружеских бесед... новый человек, не вошедший в их среду, найдет в Екатеринодаре одиночество и следовательно скуку“ (Сбитнев 321). В другій третині 19 в. Кухаренко міг би знайти живих людей в особі відомого вченого І. Бентковського, історика й поета І. Попки, його друга, невдатного драматурга, віршовника, прозаїка й т. д. В. Золотаренка, місцевого дотепника і автора кількох епіграм Едлінського, високо атестованого Г. Філіпсоном, Г. Рашпіля („человек не глупый и письменный“ — „Воспоминания“. Рус. Архив. 1884 р. 367), видатного педагога і перекладачки Н. С. Іваниної, Ст. Шарапа, П. Барилка, Помандруйка та інших кореспондентів столичних видань¹⁾, українського поета і драматурга Д. Дмитренка-Бута, якогось К. Н. Головатого²⁾, сім'ї Калері, Яглічів і т. д.

Але знов же на заваді стояла Катеринодарська гуртківщина, нездорова атмосфера провінціальних інтриг, суперечок і т. д. А в тім, Кухаренко пробував збити невеликий гурток аматорів українського слова. Натяк на це маємо в Костомарова, що дещо чув про ці спроби, переїжджаючи через Чорноморщину, і в листі до З. Недоборовського від 17/IV 1862 року (Зоря 1892 р. 2). Кухаренко турбується, чого йому не надіслали „Основи“ за 1862 р. і пише: „Він (один з редакторів) за хлопочетця та вп'ять забуде, а до мене пристають добрі

¹⁾ Якийсь катеринодарець писав навіть в Рус. Інваліді про велике число „присяжних писателей екатеринодарских“, які, однак, тільки те роблять, що вишукують темних місць у житті міста (1860. № 4 „Перв. торг. праздник в Е-даре“).

²⁾ В М. Комарова „До української драматургії“ 1912 р., в числі надрукованих речей, див. „Доля, або що-дня бридня“ оперета на 1 дію К. Н. Головатого 16 І. 1863 р. Катеринодар.

люде та знай питають про „Основу“. Не знав уже я, як їм брехати, та читав всі святки торічню „Основу“. Отака то пінхва спіткала мене. Як що треба гроші, то напиши до мене, я вишлю“ (159). Заохочував до цих читань Кухаренко і своїх сім'ян, надто дочку Гандзю.

Як і в кожному поганенькому городиську, та ще й на такій своєрідній Україні, місцеві поети особливо смакували свої „хатні“ теми. Здається, Бентковський або Попка написав досить велику „Исповедь Заводовского“ (Г. Прозелитов „Очерк жизни и деятельности Бентковского“ Сборник Сведений о Сев. Кавказе, т. IV), гострий, але малохудожній памфлет проти „палача Кавказа Заводовского“, написаний, до речі, мовою російською й українською (те, що говорить Заводовський).

Чисто українською мовою була написана популярна в 50 — 60 р.р. „Кубанська Чайка“ — скарга на те, що євреї-торговники нищать військо („Первый торговый праздник в Екатеринодаре, Р. Инв. 1860 р. № 4). В такім самім сатиричнім тоні писали, часто невідомі, автори численні російські й українські епіграми, сатири, послання і т. п. Про одного з них, хорунжого Гергеля, що жив 50-х років на хуторі Сангинях, цікаво розповідає в „Старе гніздо й молоді птахи“ В. Мова. Але були, серед осіб, що я назвав, поети і на врочисті події. Так було на грандіозних військових святкуваннях 1844 р. (див. Короленко „Черноморцы“ СПб. 1871 р. ст. 211 — 212 або вірш на честь Головатого, там само 32) і т. п. Знайшовся поет, що вшанував українською мовою і пам'ять самого Кухаренка (Дмитренко-Бут. в „Основі“ 1862, № 9 і вид. 1880 р.).

Але здебільшого все це була типова обивательська „література на випадок“, живлена дуже обмеженим колом місцевих тем і така ж бідна формально. Її традиції заходять десь аж у 17 століття і надто збільшилися в „віршовницькому“ 18 столітті. Це своєрідний високий або „жартівливий“ бурсацько-козацький стиль. В останньому разі звичайно зверталися до української мови. Така література не могла цілком виховати художні уподобання Кухаренка, але піддавала йому певні обмежені Чорноморщиною теми.

Місцевий патріотизм виховувався одначе і цілим, специфічно-козацьким, оточенням і традиціями. Перейшовши не дуже давно на Кубань, чорноморці чудово пам'ятали бурхливі політичними подіями і комбінаціями 18 вік, січові вільності та їх скасування, чого, певна річ, ніхто не був вдячний урядові. Відчували потужну руку його Чорноморці й на Кубані. Все це не подобалося, і козацтво, з усієї сили намагаючись відборонити колишню волю, міцно держалося предківщини і замикалося в станові рямки, ненавидячи всього иншого і найперше „москалів“. Мова, навіть вищого Катеринодарського громадянства, довго була тільки українська: „Перед 30-м только годом, каже Золотаренко, Екатеринодарское общество начинало читать, прислушиваясь к разговору русских“ („Плач...“ № 160), і „не будь здесь регулярных войск, тот-же малороссийский язык и те же старинные нравы остались бы доселе, быть может, неприкосновенными“. Але навіть і геть пізніше була група осіб, що свідомо і міцно держалися рідної мови. Їх настрої висловив Ст. Шарап, пишучи що „Основа“ — „перва обізвалася перед усім світом за Вкраїну, а тутечка натякнула за нашу рідну, так аж жижи трусятця“ (Основа, 1862, 6, 82).

Чорноморці не полюбляли великоросів: „Приехавших из России, которых они считают чуть не иностранцами, не очень то жалуют и называют москалями“ жалується Філіпов (М. сб. № 7, 42), а если

такої приєзжий оказывался очень уж хорошим человеком, то черноморец скажет: „гарний чоловік“ и прибавит с видом сожаления — „тільки ж москаль“ (ibid.).

Просте казачтво не мало сепаратичних мрій, але, коли під берлом „Белого царя“ ставало жити несила, то не раз бунтувалося і охоче тікало до турків і до черкесів. Старшина, підкуплена дворянством, чинами й землею, була спокійніша. Забувалися також автономістичні плани 18-го віку, що завмерли, правда, після рум'янівських загравань і приємних законів 1783—85 р.р. і на Вкраїні. Одначе залишилися деякі особисті рахунки, перешкоди до переходу в дворянство, традиційна неприязнь до Великої Росії і романтичне минуле. Вони підтримували не тільки культурно-археологічний сепаратизм, але й деякі, що правда, досить помірковані й недоладні, антиурядові ідейки. Водилося це, навіть серед генералітету, і на Чорномор'ї. Прим., близький Кухаренкові, артилерійський генерал і наказний атаман Заводовський, як каже Філіпсон, „был горячий патриот своего края, называя (в интимной беседе) Черноморье угнетенною нацией и заботился о том, чтобы китайской стеной отделить его от России“ (Воспоминания 84 г. 1, 305) і „особенно заботился Заводовский разве о том, чтобы окружить какой-то китайской стеной черноморское войско“ (ibid. 83 р. 3, 99). Це, правда, не заваджало таким доморослим автономістам бути правовірними роялістами й оборонцями віри, царя й „отечества“ (характерно, що останнє поняття в термінології того часу відрізнялося від вулжого „родини“).

Така ідеологія живила оточення, в яким перебував Кухаренко, а всі заразом чинники, при його потягові до літературі, невідступно провадили його до „місцевого“ кубанського писательства. Але це ставило проблему мови, національних особливостей, історичного минулого і т. д. і непомітно вело Кухаренка до усвідомлення загально-української культури. Ще перед зустріччю з Костомаровим він був „щирим і гарячим українцем“ (Панихида по К.-ко. СПб. Вед. 1862 р. 259). Таким зробило його великою мірою чорноморське оточення.

Але, знов же, це не заваджало демократизмові й українству Кухаренка уживатися з „квасним“ загально-російським патріотизмом („пранці, британці та турки поганці заходились воювати з нашим білим царем“, лист до Шевченка, 18/XII—56 р.), радістю, що дістав Станіслава І ст., що „сподобився бути на коронації“ (там само) і т. д.

Культурні знайомості Кухаренка, трапивши на вже підготовлений ґрунт, поширили його умисловий обрій, примусили передумати тоді ще, мабуть, підсвідоме українство, поліпшили літературний смак і взагалі зробили з Кухаренка українського письменника з чорноморським відтінком, а не навпаки. Розглянути взаємини його з українськими приятелями і буде тепер моє завдання.

II

Перші знайомства Кухаренка почались десь у середині тридцятих років, цеб-то як раз перед початком його письменницької діяльності. На це вказує Недоборовський „Н. И. Костомаров был знаком с Кухаренком еще в Харькове с молодых лет, бывши еще студентом Университета“ (Мои воспоминания 193), що приблизно було зазначеного вище часу. Мабуть тоді само почалася знайомість з іншими харківськими українцями і зав'язалося листування.

Куліш у передмові до „Чорноморського побиту“ говорить про одне знайомство, що відіграло, ніби - то, для Кухаренка погану роль, і мимохідь відзначає духовну гегемонію цього приятеля, головного порадирика, критика і взагалі незаперечливого авторитета. Через нього Кухаренко пробував видрукувати і перші літературні свої твори. „Много раз пробовал он свое перо и посылал пробы к своему харьковскому приятелю для печати. Напрасный труд, тщетное ожидание: в течение многих лет ни одна строчка не была предана тиснению. Безвкусие ли этого господина было тому причиной, равнодушие-ли его к движению украинской словесности, или что-нибудь особенное, одному ему свойственное — мы не беремся решить“... (323). Першою відомою пробою пера Кухаренка був „Чорноморський побит“ (1836 р.), либонь його також має на увазі Куліш. Що ж до імени невідомого приятеля, то думаю, що це І. Срезневський, він бо був головним харківським „альманашиком“ і головним адресатом Кухаренка. Як відомо, Куліш почував до Срезневського і особисту неприязнь. Нарешті до того самого висновку веде і наявність багатьох рукописів Кухаренка у власному архіві саме Срезневського. Тут є ще неопублікована поезія Кухаренка, присвячена Глобі (власникові архіву) і датована 19 лютого 1844 року. Харків. Кінчиться вона словами;

Нехай же так тебе, Глобо,
Доля поливає,
Добром усім і славою
Ситно наповляє.
Упийсь, Глобо, того добра,
Впийсь і добр(иса?).
Та нам пиши про Україну,
Чувш? — не лінійся...

Сам Кухаренко писати того часу також не лінувався. В паперах того ж Срезневського доховалася раніша, і дещо відмінна від відомої редакція „Вороного коня“ під заголовком: „Отповідь до панів Глоби, Могили, Риштаки (?), Харсуна, Покритки, Кучерявого, Панича Лип-Шапки“ з датою 18 20/III 44 р. Уманський курінь і неопубліковане „Сказаніє до поважних панов Глоби, Могили, Риштаки(?), Харсуна, Покритки, Кучерявого і Панича Лип-Шапки з 19 лютого 1844 р. Харків¹⁾. В тім самім зібранні є і, перша в часі, редакція „Пластунів“ без традиційного звернення і без дати²⁾. Але нема сумніву, що написана вона не раніше 1845 р., бо до рукопису додано копію наказу Рахпіля про заборону стріляти на слух (від 2/VI 1845 р. під № 4) і не пізніше від другої половини того ж або 1846 року, бо компанія, якій писав Кухаренко, потім розбрелася³⁾. Всі ці речі, звичайно, призначалися до друку (пор. сл. Куліша), може за виїмком одного, надто вже інтимного, „Сказанія“. „Пластуни“, напр., переписані навіть на чисто, але не Кухаренковою рукою (унизу тільки його дописки), мають примітки і такі місця, що не залишають жодних сумнівів, напр.:

¹⁾ Глоба, як указує В. І. Срезневський, — І. І. Срезневський, Могила, певна річ, А. Метлинський, Риштака — М. Костомаров, Харсун — А. Корсун, Покритка — Сементовський, Панич Лип-Шапка — Д. Запара. Кучерявий — невідомий. Сементовський працював у „Маяку“, „Москвитянині“, „Харківських Губ. Відомостях“ і ин. вид., пишучи на російсько-українські теми, а Запара в „Основі“, решта — знайомі.

²⁾ Мабуть, всі ці речі, разом з иншим дуже цікавим матеріалом, що є в архіві І. І. Срезневського, незабаром будуть видрукувані. Складаю тут глибоку подяку поважному Всеволоду Ізмайловичу за дозвіл користуватися паперами його батька.

³⁾ 28 січня 1847 р. І. І. Срезневський уже читав вступну лекцію в Петербурзькому Університеті, куди він перейшов із Харкова.

„щоб познакомити читателя скілько-небудь з сіми пластунськими действами, возмем для примера, описаний више, Плавній Кут. Памятайте, милостиві добродії“ і т. д.

Для характеристики того, як усвідомив Кухаренко проблему писання рідною мовою, обережного ставлення до неї і тих принципових розмов, що відбувалися в Харківському гуртку, велико важить „Сказаніє“.—„Настоящій случай, пише Кухаренко, доставляет мні годину поговорить з вами о письменстві нашего сироти—языка, як там кажуть, языка малороссійского. Од всіх вас чую и світ увесь письменный кричить об тому, що мова малоруська: мняка як пух, ніжна як панянка філтіфкетна; пленительна, як бандура орфеева“. Далі автор в ліричних тонах говорить про емоційність і багатство української мови, але каже, що треба її берегти й упорядкувати. Найскорше треба впорядкувати такого відмінного у всіх правопису, і Кухаренко дає кілька путящих порад, як те зробити. В кінці просить адресатів подумати про те й дати йому відповідь. Це „Сказаніє“, одначе, важливе не так своєю теоретичною цінністю, як свідченням того, що розмови з харківськими приятелями впали на добрий ґрунт і дали добрий овіч.

Хоча нічого з того, що надіслав Кухаренко не було надруковане, може, справді, з причини його приятелів, що вмістили, напр., в „Южно-русском Сборнике“ 1848 р. „Вовкулаку“ С. Александрова і недоцінили Кухаренка—але все таки його харківські знайомства мали для нього велику вагу, тим більше, що припали як-раз на початок його письменницької діяльності.

Не минули без сліду і часті побування в самому місті, великому, як на той час, культурному центрі¹⁾, що мав від 30-х років постійний театр, який взагалі не був харківцям в дивовижу вже з кінця 18-го віку. Тут Кухаренко міг натішитися талановитою грою Соленика, І. Дрейсixa, Барсова, Угарова і, взагалі, побувати в справжньому театрі, що з'явився в Катеринодарі аж на початку 60 р. р. (трупа Л. Іжорського), хоча аматорські вистави і випадкові завітання мандрівних акторів були ще 30—40 років. У Харкові ж міг впасти в пам'ять Кухаренкові і улюблений тогочасний репертуар—комічні опери Аблесимова, Княжнина, Веревкина, Шаховського, а з українців—Котляревського й Квітки.

Крім харківських знайомств, багато дала Кухаренкові близька приязнь з Т. Шевченком. Нема потреби докладно зупинятися на цім. Тих, хто цікавиться, одсилаю до спеціальних статтів. А тут ще раз підкреслю тільки рівноправність відносин з славетним другом. Про це свідчать такі, напр., думки Шевченка: „Не знаю, получу ли я от Кухаренка здесь его мнение насчет моего последнего чада („Моск. Криница“ В. Д.). Я дорожу его мнением чувствующего, благородного человека и как мнением неподдельного самобытного земляка моего“ („Твори“ ред. Яковенка, 1911 г. т. 2 „Дневник“, 177). Ця думка дуже цікавила поета і він не раз ще записував: „Кухаренку напишу завтра. Ожидаю от него ответа на „Москалеву Криницу“, не знаю, что значит его молчание“ (ib. 233) і „что значит, что Кухаренко мне не пишет? Неужели он не получил моего поличия и мою „Москалеву Криницу“? Это было бы ужасно досадно“ (ib. 275).

¹⁾ Харків був зв'язаний з Чорноморщиною і в освітній справі, бо місцеві школи підлягали Харківському Університетові. Тому Чорноморці часто їздили до Харкова, і посилали туди своїх дітей. Почин зробив ще А. Головатий.

Листи Кухаренка до Шевченка повні критики, порад і підбадьорень його на літературній ниві. Приймав це все Шевченко дуже охоче: „ти слухай, ти критику клади, більш нічого“ і сам напрошувався на поради про те, напр., якою мовою писати йому (мабуть, часта тема для розмов В. Д.) „чи прати проти рожна, чи закопатися заживо в землю“. Пише про це, правда, Шевченко ще до Тарновського і Квітки, але лист до „доброго, широго кошового“ вийшов найщиріший і найсердечніший. Можна не сумніватися, що Кухаренко в своєму відписі обстав за українською мовою. Власний твір його „Чорноморський побит“ Шевченко цинив високо, не раз за нього згадував, клопотався, щоб його видрукували й поставили на кону, а в листі з 17 січня 1859 р. запрошував: „У нас тут складається „Хата“, а то, чи нема часом у тебе якої доброї деревини на крокву, або й на сволок. Як є, то присилай її на ім'я П. А. Куліша, або в академію Т. Г. Шевченку“; або про „Основу“: „Збирай, батьку, чорноморську запорожську старовину та присилай на моє ім'я, а я передаватиму в редакцію“. 1860, 25 березня.

Але, жадаючи від друга критики й порад, просячи надсилати власні речі, Шевченко zarazом давав багато і йому. Крім високої оцінки й клопотання про „Побит“, він раз-у-раз інформував „батька“ про літературне життя столиці й нові видання, прислав йому нові книжки і т. и., не кажемо вже за великий особистий вплив. Коли це було потрібно, Шевченко не вагався й суворо критикувати. Прим., в однім листі без дати (1859?) він докоряє Кухаренкові за вживання неукраїнського слова „закадишний“—„а тепер я захожусь сердитися на тебе, наш батьку кошовий. Мабуть, ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував, що зовеш мене закадишним другом. Чи ж чути було, коли-небудь меж християнами, таке бридке, паскудне слово? Мабуть, ти батьку, забув нашу християнську мову і до тшенту побусурменився?“ Смерть Шевченка тяжко вразила його кубанського друга¹⁾.

Крім Шевченка, Кухаренко приятелював і з іншими петербурзькими українцями. Особливо це було 1861 року, рік служби його в столиці. Недоборовський розповідає, що Кухаренко раз-у-раз бував у Білозерського, Костомарова, Гулака-Артемовського. „Бывал частенько и в, так называемой, нашей громаде, где ему постоянно оказывали большое уважение и почет и где с великим вниманием и удовольствием слушали, бывало, его живые и остроумные рассказы из бытовой и военной жизни его родного черноморского войска. Подчас он любил и пошутить и порассказать некоторые забавные анекдоты... На собраниях этих мы обменивались новостями, вели иногда ученые диспуты, пели, играли на фортепиано“ („Воспоминания“ Недоборовского 193—195). Коли Кухаренко серйозно занедужав на заpalення легенів, то при нім безвідхідно був автор спогадів і інші українці. Відтоді він особливо близько повдався з Недоборовським і навіть листувався з ним. Бувши в Петербурзі, Кухаренко пробував, між иншим, виставити на аматорській сцені „Чорноморський побит“ і роззначив уже ролі, та не встигли їх повиучувати, як автора й режисера покликали в рідні місця, і вистава „Побиту“ на столичній сцені провалилася вдруге.

¹⁾ Див., напр., епізод з сльозами Кухаренка під час читання поезій покійного поета („Панихида по Я. Г. Кухаренку“. Речь Недоборовского).

На кінці цього розділу скажу ще про одеські знайомства Кухаренка з А. Скальковським і тамтешніми українцями. В архіві Корсуна є чотири листа Кухаренка до відомого історика Запоріжжя Скальковського, з 1852—56 р.р. З них видно, що між Скальковським і Кухаренком також відбувався деякий обмін літературними й історичними відомостями.

Прийжджаючи до Одеси й Вознесенського (де деякий час училася дочка Кухаренка Лідія), „я розповідав добрим южно-руським,— пише Кухаренко до Шевченка,— з котрими річ заходила, де ти тепер, мій друже, обритаєшся і показував твоє поличчє (я його обробив в Одесі, звичайно, як слід). Тай люблять же тебе на Україні, брате. Один, по прозвищу Козачинський, військовий офіцер аж з самого Уманя“ (7 серпня 1857 р.). Ці одеські знайомі, як видно з листа, не були особливо визначними людьми і більше самі духовно запозичалися в Кухаренка, ніж давали що-небудь йому.

Цікавіше листування з Д. Д. Жураковським, що держав театр в Новочеркаському. З нього видно, як дуже цікавився Кухаренко репертуаром і акторами цього, добре йому відомого, театру. Жураковський, як видно, охоче виставляв побутові речі з життя горян і інших народів. Мабуть, саме для його театру призначався також „Чорноморський побит“, написаний в другій половині 30 р.р.,— до цього часу належить й листування Кухаренка з його приятелем.

Підсумовуючи побіжний огляд численних знайомств кубанського письменника з такими відомими людьми, прихожу до висновку, що Кухаренко,— на ліпше чи на гірше, не знаю,— але майже не піддався гіпнозові привабливих імен. Це були, ще раз кажу, відносини рівного з рівним. Крім того, більшість значних знайомств припадає на час, коли Кухаренко зформувався як письменник і коли майже все відоме нам було вже написане.

Але перші знайомства його в зазначеному, в кінці першого розділу, розумінню не минули без сліду. Але тільки так. Даремно шукати в Кухаренка такого, напр., типового романтизму, який нив або, навпаки, бушував у творах Метлинського, Бодянського, Костомарова та ін., або літературного впливу Шевченка. Кухаренко в цім відношенні залишився сам собою. До розгляду його художньої спадщини й перейду.

III

Тяжіння літератора Кухаренка до історичних і побутових тем, крім всього іншого, визначалося також його історичними й етнографічними заняттями. Тому вважаю за потрібне зупинитися й на них. Жоден критик Кухаренка не згадує за його історичний твір, на який з великою повагою посилається в своїх „Чорноморцях“ Короленко (ст. 5, 90, 137, 151 й 183). Називається той твір: Описание актов Черномории (183), Описание актов черноморского войска (151), Обозрение актов Черноморского войска (137), „Исторические акты черноморского войска“ (90). При тім у Короленка, як і в мене, в дужках стоїть тільки останнє. Либонь такий був справжній заголовок. Але що ж являє собою Кухаренків твір, коли він написаний і де знаходиться, про те Короленко, на жаль, не говорить.

Як старий вояка й адміністратор, Кухаренко багато бачив сам, багато довідався з документів і, нарешті, з оповідань інших визначних діячів старшого покоління, як напр. Ос. Гладкого, про якого

писав до Скальковського: „Милостивый государь Аполлон Александрович! Я приехал в Кош 22-го марта; старшин и товариство застал здоровыми и веселыми. Старый батько Осип Михайлович Вам кланяется и мы Вас часто згадуем“ (27 березня 1852 р. Корсунський архів) і далі розпитує про грецьку землю в Приазовшині, яку Кухаренко старався придбати для Азовського війська. Скальковський і Кухаренко, як говорилося в своєму місці, взаємно мінялися історичними інформаціями й книгами. Як показують залишки особистої бібліотеки й листи, стежив Кухаренко й за сучасними історичними роботами. Але, як міркувати по відомих його творах, думках і окремих висловах, захоплення чорноморською історією мало виразно козакофільський характер. Цікава з цього погляду відозва звернена до „Товариства станичних обществ Ейского военного округа“ від 4/IX 1846 р., яку написав Кухаренко, тоді вже окружний штаб-офіцер, закликаючи купувати „Историю Новой Сечи“ Скальковського. „Храброе товариство! Кому приятнее знать быт и подвиги бывшего войска запорожского, от крови которых мы происходим, и которых оружие более двух столетий, ограждая честь и славу козацкую, гремело своими победами на суше и на водах, и за водами, у стен Синопа, Трапезунда и Стамбула. Кому более должно гордиться их славою и храбрыми делами, которые до сего времени поддерживаем, служа великому государю. Нам, козакам, потомкам запорожским!“

Люди, що особисто знали Кухаренка, усі вважають його за великого знавця козацької історії. Про це говорить Барилко: „Украина и лучшие из патриотов ее и всего козачества никогда не забудут в нем потерю, быть может, единственного и последнего в войске нашем истинного знатока и ценителя козацкой славы, запорожской старины и черноморского побита“ (СПБ. Вед. № 236, 1002). Про те ж розповідає й забутий російсько-український письменник 30—60 рр. Н. Тихорський: „а голова! І господи, що то ж розумна, що то начитана... а як говоре! як почне про Сагайдачного, про Січ, про Наливайку, так з самого позаранку до темної ночі слухаємо і не наслухаєшся“ (До пана Основяненко, Маяк. 1843 р. 10, Критика ст. 40). Аналогічні вислови З. Недоборовського, Погоського й редакції „Основи“, тому наводити їх не буду. В передмові до передрукованої в „Основі“ статті Барилко „Плен и смерть Кухаренка“, до речі, говориться, що останній „намеревался написать о многом, что хранила его память из военного и гражданского быта родной Черномории и все написанное сообщать в „Основу“. Може для неї призначалися також „Исторические акты Черноморского войска“.

В „Основі“ ж уміщено історично-етнографічний нарис „Пластуни“, в якому, на початку, дуже стисло подано історію війська.

Один із перших Кухаренко почав давати й етнографічно-статистичні нариси Чорноморії. Це „Вівці і чабани в Чорноморії“ зо „Свідком, скільки на Чорноморії худоби, скільки землі й народу козацького роду“ і „Чабанським словарем“. Цей нарис Кухаренко хотів продовжити, на що натякав в кінці: „Вівці клейняться на вухах: які бувають клейна, розкажу потім, й зразки приложу“, але чи вдалося це йому зробити — не знати.

„Пластуни“ (друга редакція) й „Вівці і чабани“, крім своєї етнографічно-історичної цінності, є цілий скарб для історика української мови. Лексика цих двох нарисів насичена міцними й образними народними словами, що почасти позникали або зникають за наших часів.

Те саме можна сказати й про передачу народньої казки „Вороний Кінь“, перший друкований твір Кухаренка („Основа“ 1861, № 10¹). Варіанти цієї казки вельми поширені: один надібав я на сторінках „Маяка“ 40 рр., дещо відмінний записав А. Шишацький — Ілліч в статті „О народном языке и говорах Козелецкого уезда“ („Черноморские губ. Ведомости“ 1859 г. № 37, частина неофіційна) або Рудченко в „Народных южно-русских сказках“. К. 1869 — 70 р. вип. II. („Москаль — шкапа“) і т. д. Про витівки шахраїв або москалів, подібні до тої, що розказав Кухаренко, є також чимало народніх анекдотів. В художній літературі ця історія оброблена в п'єсі Гоголя — батька „Собака — вівця“, в Н. Тихорського „Оборотень“ (Искра, 1859, № 43), у П. Раєвського „Сцены и рассказы из малорусского народного быта“ 1871 г. (ст. 229 — 250) і, можливо, ще в кого-небудь.

„Пластуни“ й „Вороний Кінь“ уміщені в „Основі“ під рубрикою „Из народных уст“, під якою писали О. Стороженко, П. Ревякин, А. Яценко, В. Вільшанський, В. Коховський, М. Олелькович, М. Александрович, С. Митка, С. Войток, В. Тищенко та ін.²) Цей відділ мав в „Основі“ почесне місце. Але здебільша те, що містилося тут, було тільки спекуляцією „народніми устами“, більш-менш умілою. Так робили багато і особливо відомий підроблювач Шишацький-Ілліч, почасти сам П. Куліш (в „Записках о Южной Руси“, що так захопили Кухаренка), й ін.³). Віддав данину духові часу й Кухаренко. „Старі козаки січовики (поки ще не попереводились) було розказують так...“⁴). Там (в Севастополі В. Д.), кажуть, годували нас добре, давали горілку: нужди такої не прийняли, як у себе на кордонах. Вік би так служили, і додому не пішли б. Нас там хвалили, та не знаємо за що, бо ми привикли рівно тягти службу, як той віл, не хибали з роду“.

В таким самим добродушно-простацьким тоні ніби-то народнього оповідання написаний „Вороний Кінь“. В першій редакції (список Срезневського) ще було: „Поважне панове товариство! Ви мене питаєте, чи так щиро наші чорноморці держать віру святу і чи поважають духовенство, так як водилось на Запорозжі, в старовину? Однаковісенько...“ і далі іде оповідання від себе. Такий приступ (дружнє листування), зауважу до речі, був улюблений в першій половині минулого віку. В дусі звернення до читача (а не слухача) витримана й перша редакція „Пластунів“. В друкованому тексті це зглажено. В „Вороному коні“ також пороблено деякі зміни: зрізано початок, більше замасковано під „народній“ тон, густіше зафарблено тубільним елементом лексику, і взагалі оповідання пристосоване до нових літературних уподобань. *Tempora mutantur et nos mutamur in illis!*

Навіть науковий нарис „Вівці й чабани“ вдає ту саму літературну манеру: „Спершу у Чорноморії зім не було, то ото ж і кочували всю зіму; сіна косить і не думали... А як набрело до нас багацько москаля, то де та й зіма взялась: мов її з собою принесли... У нас по степах бувають трави по пояс чоловікові, то подумайте:

¹) Про „Вороного Коня“ чомусь забуває багато дослідників, як Єфремов, М. М.-ка, автор замітки в Енциклопедичних словниках Б. і Е. та інші.

²) Останній, між иншим, розказує і про „Чорном. Козаків“ (62 р., № 2).

³) Про це див. „До іст. Кулішевих „Записок о Южн. Руси“ Лободи (Записки іст.-філол. від. В. А. Н. кн. II — III).

⁴) Цікаво, що в першій редакції цього не було. Там стояло „По переході чорноморських козаків от Дністра...“

який при сильному вітрі страшний пужар має бути? Благословитця на весну, сонечко пригріває..." і т. д.

Походження цієї манери складне, з одного боку тут стародавня „сказова“ оповідна традиція, традиція лукавих анекдотів і „шпігачек“, що їх так полюбляли російські журнали кінця 18-го віку і 20—30 р.р. 19 віку, оповідань на зразок „Очаковської біди“ („Зап. о Юж. Руси“ т. I. 1856 р. і окремо), „Отрывка из истории некоторого малороссиянина“ („Грамматика малор. наречия“ А. Павловського, 1818 р.) та ин. Козацтво запорізьке й чорноморське старанно культивувало цю традицію.

Ця жива традиція, відбившись у молодого Гоголя і своєрідно сполучившись з оповідною манерою 30 р.р., що йшла від Вальтер-Скотта, вернула на український ґрунт в творчості Квітки, Гребінки й інших письменників „Гоголівської“ школи.

Крізь таку, вже літературно оброблену, манеру в 40—поч. 60 р.р. перепускалися й народні записи. Як приклад, відзначу казку „Охрім-музика“ в Рудченка т. I (передруковано з „Черниг. губ. Відомостей“ 1854 р. № 17), річ, з якої так і випирає Рудий Панько. Тому то до достотности тогочасних записів, хоч би й під маркою „народніх уст“, треба ставитися обачно.

Але це до Кухаренка стосується все таки менше, як до інших: по перше, він не був досвідченим літератором, а, по-друге, дуже вже добре знав народній побут, щоб замінити його сурогатами. Проте, дух часу не минув і його. Він виявився не тільки в письменницькій манері.

Захоплення історією та етнографією було недугою сучасности. Кухаренко, якого оточення й звичай виховували в дусі літературного і всякого иншого сепаратизму, зазнав також і потужного літературного впливу, що провадив його на шлях самотності й народности. Це визначило його письменницьке обличчя, не тільки в таких видимо-етнографичних нарисах як ті, що ми розглянули вище, але і в літературно-художніх творах.

IV

В „Записках Укр. Наукового Т-ва у Києві“ XII т. за 1913 р. була вміщена поема „Харько, Запорозький кошовий в стихах на малороссийском языке. Сочинение Якова Мешковского“, а при ній стаття Івана Степенка. „Рукопис, пише він, разом з іншими в одній оправі. Належав він Олександрові Лазаревському, тепер Ор. Левицькому, що зробив і доклад про нього в одному з засідань „Наукового Т-ва“ (81). Водняний знак 1841 р. Лист з деякими ознаками 18-го віку. „З суми різних даних, пише Степенко, твір можна віднести до 30—40 р.р. (81). Шкода, що він не наводить цих даних!

Про автора, якогось, нікому невідомого, Мішковського, Степенко каже: „на щастя сам рукопис показує шлях инший (не Мішковський В. Д.), на ньому, аж двічі, рукою, одлічною від тексту, приписано — Якова Кухаренка, а одного разу ще додано: „чорноморського генерала, бывшего перед смертю в плену у черкесов“ (96). Ці написи, справді, дуже важливі, бо їх зробив хто-небудь з основ'ян, відки рукопис і дістався до Лазаревського. А кому ж лучче знати автора, як не самим основ'янам?

Проте, можуть все таки закрастися й законні сумніви: чому в листуванні з Шевченком, Скальковським, Недоборовським, Срезнев-

ським та ин., в щоденнику й листах Шевченка, всіляких споминах і т. д. нігде й слова нема за Харка? Нічого не чула за нього й дочка Я. Г. Кухаренка Лариса Яківна. Певна річ, над цими фактами неможливо не задуматися.

А в тім, всі ті сумніви ослабляються тим, що нігде нема згадки й за такі речі, як „Вороний Кінь“, „Пластун“, „Вівці й Чабани“, „Сказаніє“¹⁾, а головне, за історію. Навіть за „Чорноморський побит“ Куліш писав у передмові: „Четверть столетия назад, именно в 1836 г. Кухаренко написал оперетту „Чорноморський Побит“, и донныне только весьма немногие из нас знали о ее существовании“ (Основа, 61 г. XI, 3). Що ж до дочки поетової Лариси Яківни, то вона батька не пам'ятає (коли він помер, їй було 6—7 років) і спогадами про нього ділилася тільки з слів покійної матери й братів. Тому ті спогади не повні і не завжди годяться з твердо ustalеними фактами, як напр.: твердження, що Я. Г. народився 1805 року, або що Шевченко був в Єкатеринодарі.

Беручи на увагу велику скромність Кухаренка, його невдачі в Срезневського і те, що він, як видно, був незадоволений „Харьком“, можливо, що автор просто мовчав про свій твір і, може бути, аж пізніше, захочений успіхом своїх друкованих речей, передав поему кому-небудь з „основ'ян“, тим більше, що Куліш в передмові до статті Барилка зазначав, що в редакції є деякі матеріяли Кухаренка.

Безперечні два факти: що марно шукати якогось Мішковського і що автор поеми Кубанець. Але й, крім прямого свідчення основ'ян, можна навести багато доказів на те, що автор є Кухаренко: 1. Наводить на здогад про те саме ім'я псевдоніма Яков, 2. натяк на автора є, здається, і в самій поемі. Це на сторінці 65-66²⁾ „Чую дзвонять до вечерні, йду, всі відіславши пріч, помисли лукаві, скверні, як ня-ня козак навстріч“. Цей післанець, давши знати, що в „Січі москаля як рій“, переказує подробиці, а в кінці: „Так мій кухарь се торочив, з Січи в Київ як прибіг“ і т. д. Невідомому кухареві дано надто багато місця, щоб він був тільки епізодичною постаттю. Тому суперечила б і поетика героїчної поеми, що в її дусі написано чималу частину „Харька“. Мабуть, як і Антон (звичайно, Головатий В. Д. ст. 32-33), він мав відограти поважну ролю. Недурно він і Харко діють спільно. „Треба з Києва втікати, бо вже тут не місто нам“. Разом „вдрали... добігаєм... порахувались... своїх найшли“, нарешті, разом зазнали корабельної катастрофи, яка, проте, як видно з відьминоного віщування, все таки не буде загибіллю Харкових супутників. „Він збере своє козацтво, даром, що порозпускав“. Я думаю, що „кухарь“ треба писати з великої літери, чого звичайно не додержував Кухаренко та його сучасники. Тоді це буде законний спосіб вивести в поемі свого предка. Такий здогад тим правдоподібніший, що приблизно в тім часі, коли написаний „Харько“, Кухаренко підписував всі свої твори (списки Срезневського) Яцько Кухарь³⁾. 3. Саме за його авторство промовляє і те, що в Кухаренка були навіть особисті симпатії до Харка-Чепіги. Він, по-перше, був йому далеким родичем, а по друге владав багатим хутором Кирпили, що належав попереду Чепізі і, після кількох дарніх, дістався сім'ї Кухаренок. Ця сім'я ста-

¹⁾ Певна річ, крім паперів Срезневського; але може знайдуться ще чий-небудь папери, де буде згадано і про „Харька“.

²⁾ Катеринодарського видання 1918 р. З нього ж буду цитувати й далі.

³⁾ Так само підписаний лист до З. Недоборовського.

ранно зберігала і одержані ще від Герасима Романовича документи славетного отамана¹⁾. 4. Відзначу й те, що поема має стільки історичних подробиць, насичена таким знанням козацтва, що просто неможливо уявити іншого автора, крім Кухаренка. 5) Написати „Харька“ в віршовій формі він міг, бо взагалі тим грішив, на що показує посьвята Срезневському, віршова передмова до „Чорноморського побуту“ й такі слова одного сучасника: „Из литературных трудов его можно назвать несколько небольших повестей из козач. и малорусского быта, стихотворения²⁾, в которых высказывается его любовь к родине и удачную оперетку „Ч. П.“ (Кухаренко, Воскрес. Досуг, 65 р., № 136, ст. 171. Майже те саме в „Ілюстрації“, 1863 р. т. II, ст. 107). 6. Нарешті, про авторство Кухаренка примушують догадуватися і такі, напр., порівняння, як: „Як в степу бува отару, у ночі напав, вовки, зроблять патолоч чималу, так зробили козаки, бо ляхів кололи, драли, нікого в полон не брали, всіх душили як овець“, і ин. Як тут не згадати відповідні місця з „Вівці і чабани“!

7. Ще більш за Кухаренка промовляє лексика поеми. З лексичним багатством його взагалі може мірятися тільки дуже небагато сучасників. А мова „Харька“ рясніє щиро-кубанськими словами й висловами, які рідко трапляються, а часто й цілком невідомі, як: відсахнутися, причвалати, дочвалати, кім'ях, кулікати, панчішки, вовківня, шморгнути, манівцем, оцапіти, звомпити, шивлюза, тімаха, кулешник, відвіртка, чухалки, ложечник, пробанить, жодеи, підбармується, клейнити, ергакі й багато ин.; одинокі на Вкраїні й постійні на Кубані вислови типу „де ідеш“, „ке сюди лиш, сину, ніж³⁾“, „так хозайство підгуляло те, в якіх він ночував“, „осьому я добре знав“ і т. д. Деякі з перелічених нечастих слів (останні дев'ять) подібуються і в інших творах Кухаренка, так само як і небагато русизмів, що є в нього (благополучно, благосклонний, знакомий, виноват, нельзя і ин.), а також „де ідеш“ і т. д.

А в тім треба сказати, що про всі лексичні багатства „Харька“, він таки не дорівнює до надрукованого в „Основи“. Але річ у тім, що „Харько“ написаний 30-х або 40-х років, а инша літературна

¹⁾ Грамоти з підписом Катерини, ордери й листи Потьомкіна, кн. Прозоровського, Шувалова й Коховського, подорожні атестати й укази, нарешті, особистий походний журнал 1793 р. (Див. „Матеріали для біографії З. А. Чепеги“ Є. Фелицина).

²⁾ Ці вірші й повісті з укр. побуту до нас не дійшли. Не була цілком видрукувана й передмова до „Побиту“. Уривок з неї уміщено в випадковій примітці на ст. 4, 10-го номера „Основи“ 61 р. Коли друковано саму п'єсу, „Предисловіє“ через щось відкинено. Певна річ, нема його і в Пискунова. Користаюся з вагоди нагадати цей забутий вірш:

„Як бувало на Кубані,
Червоній від крови,
Як там діялось в козацтві
На Вкраїні новій,
Як там сватались, женились,
Наші чорноморці
Обседались, воювали
Й добувались в горців“

(З передмови до „Чорноморського Побуту“ Я. Г. Кухаренка. Ред.)

³⁾ Цікаво, що так само починає свою кореспонденцію до „Основи“ й другий кубанець Ст. Шарп: „А ке лишь, притулимось й ми до „Основи“. („Основа“, 1861 р. VI. Вісті з Чорномор'я). Див. ще в Білецького-Носенка: „Гей музо! ке мині бандуру“. („Горпинида“ К. 1871 р.)

спадщина перероблена або створена багато років пізніше. Коли ж порівняти, скажемо „Пластунів“ і „Вороного коня“ старої й пізньої редакції, то різниця вийде величезна. Кухаренко повикидав майже всі досить численні в нього спочатку русізми, що ними, з якоїсь іронії, особливо рясніло теоретичне „Сказаніє“. Прошу звернути увагу бодай на лексику тих небагатьох уривків, що подані в другому розділі, і стане видко, як серйозно Кухаренко ставився до роботи над мовою і як він далеко поступив наперед у цім. Всі сучасники одностайно визнають Кухаренка за великого знавця мови. Редакція „Основи“ писала „о превосходном знании быта, знании украинского языка и том неподдельном юморе, которым отличался Я. Г. Кухаренко“ (1862. № 9, 2). Недоборовський каже, що він „отлично владеет народным языком, начал писать“ і т. д. або „на котором (чистім укр. языку В. Д.) он говорил постоянно (СПБ Ведомости. 1862, 259) і ин.

Епізод з „закадишним“ (лист Шевченка) тому треба визнати за виїмок, що особливо вразив Шевченка, аж він мусив посварити свого адресата.

Наведені доводи, як їх брати нарізно, можуть видатися мало обґрунтованими, але взяті в комплексі, унеможливають сумніви в авторстві Кухаренка. Починаючи з Стешенка, здебільшого, вважають, що „Харько“ наслідує „Енеїду“ Котляревського (Стешенко, ст. 89) і „факт впливу Котляревського можна вважати певним“ (ib. 89). Справді, подібність подекуди аж вражає. Отже подібна, перш за все, 1) тема — шукання „обітваної“ землі, дорожні пригоди і, мабуть (для „Харька“), боротьба за ту землю й перемога. 2) Класична манера її розробляти. 3) Строфика обох творів: 10 рядків з римуванням 1-3, 2-4, 5-6, 7-10, 8-9 при неподібності, одначе, розміру: в „Енеїді“ 4-х 4¹/₄-стопний ямби, а в „Харькові“ 4 і 3¹/₂ стопний хорей. 4. Подібність декотрих героїв, Харько, прим., нагадує Енея. Образи Дидони й Лавінії єднаються в образі цариці Ганни, подібні царичині сестри обох поем, нарешті Сивілла й відьма „Харька“. 5) Зближаються навіть цілі епізоди: розбиття корабля й знайомство з удовою царицею, розгром Трої-Січи, гадання й ин. Сцени обжерливості й п'яцтва, лайка, полохливі вчинки простосердих героїв навіть текстуально подібні в обох творах. Отцими видимими подібностями й текстуальними зіставленнями захопилася більшість дослідників. А тим часом, майже всі такі очевидні подібності є зовнім зовнішні й випадкові й даються легко з'ясувати спільною темою. Звідси й подібності сюжетного кістяка, що знов же спричинився до появи на перший погляд подібних образів і ин.

„Вплив“ Котляревського на „Харька“ безумовно перебільшений, як перебільшений він взагалі відносно цілої української літератури. Досить сказати, що на карб Котляревського брали речі, які нічого спільного з трагестією не мають, як: поеми Макаровського, „Стецько“ Писаревського, навряд чи не ранішого хронологічно і, в кожному разі, ранішого стилістично „Вакулу Чмиря“. Було дуже короткозоро зачисляти до „Котляревщини“ й „Вояж по Малой России генерала от инфантерии Беклешова“, твір цілком серйозний і великого соціального значіння¹⁾. В кожному разі не в манері „Енеїди“ написані й грубуваті-еротичні, але своєрідно-граціозні „Вечорниці“ П. Кореницького,

¹⁾ „Вояж ген. Беклешова“ деякі історики літератури чомусь уперто називають „Вояж ген. Беклемишева“. Див. не навіть в такій поважній роботі, як „Іст укр. письменства“, Єфремова (ст. 185. 190 вид. 1917 р.)

між іншим, вірш цієї поеми є його легкістю чи не найбільше досягнення усієї передшеченківської поезії. Більш як півстолітня традиція в питанні про так звану „котляревщину“ давно потребує перегляду, якого спроби, на щастя, вже маємо в роботах Зерова, Дорош-кевича, Музички й ин.

Багато зайвого наговорили й за „Харька“. Текстуальні, і безперечні, подібності маємо тільки в описах п'яцтва, полохливих учинків героя та лайки, цеб-то в тих місцях, які з „Енеїди“ добре впадали в пам'ять і стали особливо популярні, увійшовши незмінним штампом майже до всіх тогочасних поетів. Кухаренко також, може бути, навіть несамохіть, втиснувся в уже готову форму. Але ще раз доведеться сказати: запозичення далеко не показує впливу. Що до решти, нібито, подібностей, то вони дуже відносні. Сивілла Котляревського й національна українська відьма (з добрих) „Харька“, героїні-цариці і сам Еней-Харко — зовсім не те саме. Зупинімося докладніше на останньому, як уже досить визначеному, героєві нескінченої поеми. П'є й переїдається Харко далеко рідше від Енея (з рази замість 15 „Енеїди“). Робиться це не так гомерично і не смакується на цілих сторінках. Ініціатор п'яцтва не Харко й описів його подвигів на цім полю нема. Навіть зморений і перемерзлий, після пригоди в лісі, він попросив тільки: „Мамо, дай що закусити, бо вже днів з п'ять я не їв“. А один раз стоїть навіть „Ті по чарці вже лигали, він же лежачи вздихав: Галя снати ж не давала“. Така сантиментальність героєві Котляревського не властива. Нові знайомі Харка також п'ють і їдять далеко менше від запопадливих троянців Енея. А в великім оповіданні Харка (як раз половина поеми) про випиття нігде й слова нема, і таке напр., ризикове місце, як „потім батька поховали і як відотпоминали, то сказав я козакам...“, що дало б Котляревському чудовий привід до загального „мочемордія“ (як в Енеїді й було на поминках) — Кухаренко збуває невизначним „відотпоминали“.

Таке — коли не поверхово розглядати, майже постування (особливо як рівняти до вахичного духу сучасної Кухаренкові літератури) зовсім не нагадує Енея, який п'є до того, що „не зрів нічого пред собою, а ще з-за столу не вставав“. Але подивімося далі. В „Енеїді“ героя виганяють в „три вирви“, смикають жінки за чуб, з страху він „піджав хвіст мов собака, мов Каїн затрусивсь увесь, із носа потекла табака“, бачучи пекельного пса „Еней підняв тут крик великий“ і т. д. Автор сам сміється з грубої фізіологічності його страху. Таких місць в „Енеїді“ із 20. А Харко, коли й „трусився з ляку весь“ (лучив у яму В. Д.), то зараз маємо й пояснення: „більш від того він трусився, що їдучи обмочився і у хату не попав“ (9). Логіки ніякої, але велике бажання перед чимось поступитися й щось замазати. Або ще: „Бач було не без мокроти (!), поки із землі устав, бо не знав того, що впало і його перелякало, так що трохи не скрутивсь; хоч трусилоось в його тіло, но піднявшись, він сміло скрізь по ямі подививсь“. (12). Знову ніякої логіки. Або останній приклад, в тім самім дусі: „Все у страх Харька приводить. Він чуть-чуть дух переводить, дума сам собі — біда! Потім він сказав: „бабусю, де ідем міні скажи? Хоть ще я тепер не трусю, а вернутись прикажи“ (46).

Таку аналізу можна було б поширити майже на всі аналогічні місця, але думаю, що досить і зробленого, щоб показати, що характеристика Харка дивно нестала, неспівзвучна й двоїста. Комічний елемент в його обмалюванні відчувається як зрив, як дань традиції, яку мимоволі заплатив Кухаренко, не маючи сили перемогти її.

Але досі мова йшла тільки про одного Харка. А в поемі є Харко № 2, герой тої частини, яку розповідає не безпосередньо автор. У нього й сліду нема деякої нерішучості, простодушності, полохливості і т. д. першого. Це зважливий запорозький гетьман, мудрий порадник і національний визволитель. „Ти гетьманщину спасавш, наших ворогів каравш“ — каже про нього населення. Як Еней Віргілія він дуже побожний. „Божі храми, права віра кликали мене від міра, де все тлінне, де все прах“. Ціла філософія, безмежно далека Енеєві Котляревського. Одно слово, тут Харко показаний, як справжній класичний герой, якому судилася висока місія привести свій народ до „землі обітваної“.

Отже, в поемі, власне кажучи, не один герой, а два, які різняться як уже даною характеристикою, так і способами характеризування. Перший змальований емоціонально, як людина з усіма її особистими, утровоно смішними властивостями. Другий, навпаки, надто абстрактний, це звичайний герой післягомеровської епопеї. Стиль тої частини, де діє Харко гетьман, цеб-то від стор. 23 до стор. 45 і від 56-ої до 68-ої, дуже відрізняється від стилю другої комічної половини, що розповідає сам автор. Наведу хоч початок промови Харка-героя:

Там далеко, де поляки
І москаль лихий живе,
Там де кримці гольтіпаки,
Там де річка Дніпр тече,
Там де самії пороги
В чистім полі, без тривоги
Запорозька січ була,
Славна з предків козаками
Славилась вона й нами:
Та тепер уже збрела. (23) і ин.

Ця різниця іде й далі. Головна оповідна лінія того, що розказує Харко (руїна Січі і утеча) заставлена й ускладнена силою збочень, подробиць, манівців, які для неї цілком зайві, але становлять конче потрібні аксесуари „великого“ епічного стилю.

Не вважаючи на хронологичну плутанину, довільну гру іменами й фактами (ніби то чигиринський староста Конецпольський і батуринський Чаплінський, писар Виговський і Харко є сучасники, Дорошенко й Гордієнко — заступники польської партії, події описані в поемі, подобають на Хмельниччину і т. д.), в цій частині безперечне змагання до історичності. Сказати б, філософія епохи, ідеологія козацтва, взаємини його з Московщиною, поляками і євреями, становище на Гетьманщині, справжні причини (наші степи із лугами, наші зимники з скотами показалися їм за рай) і привід до зруйнування Січі (ніби то свавільства й грабунки і т. п.) змальовані досить об'єктивно і на рівні сучасного історичного розуміння.

Зовсім инакше в частині, що розповідає автор просто від себе. Сюжетний узір багато простіший, дія розвивається хутче, перериваючись тільки ліричною балаканиною (ст. 10-11, 12), що ніби підкреслює несерййозність оповіданого (що се я... простіте, братці, не в своє зовсім вмішавсь. Вже назад пора вертатися, бо я дуже забрехавсь). Тим часом як у характеристиках героїв і оповіді розгляненої вже частини зовсім не видно побуту й *couleur locale*, тут на них дуже натиснено. Опис способу полювання на вовків (14), відмацтва (48-49), хатньої обстави (72), костюмів (73, 74) і всілякі дрібні етнографічні риси подибуються раз-у-раз. Одним словом в цілій половині справді багато ознак манери автора „Енеїди“. Було б помилкою

ясувати таку різницю тільки тим, що раз говорить автор, а другий раз Харко. Речі Харка, як такі, не відчужаються. Це шаблонний, класичний спосіб розкриття минулого в речах героя, який являється в дії *in medias res*, чого до речі сказати, в „Харькові“ дуже пильно додержано. В оповідання його входить широка, ведена від першої особи, розповідь Огинського (від 35 ст. до 44), яка також примушає визнати їх тільки за спосіб експозиції.

Поки автор говорить словами Харка, він поважний, але скоро переходить до власного оповідання, зараз підпадає під вплив травестійної традиції і збивається на комичний тон. Цікаво, що оба жанри майже покривають два різних сюжета. В оповіданнях Харка маємо хронологічно перенесену на середину зав'язку героїчного національного сюжету (кінець Січи) і дальший розвиток його (шукання „обітваної“ землі і корабельна катастрофа коло її берегів), але тут приплетена особна новела, переставлена в голову і подана, принаймні, на початку, в комичному аспекті: пригода в лісі, знайомство з „імгеретинами“ та їх царицею. Остання, як видно, має відограти роль Лавінії (зблизити їх береться відьма, заступниця), а не Дидони. Шлюб або навіть розрив, те ваги не має, повинен бути кінцем цієї історії. В першому разі будемо мати міцне вплетення в героїчний сюжет, який розвивається далі, бо шлюб дасть козакам нових спільників, і значить посуне дію. А як станеться розрив, то вийде просто побічний сюжетний вузол. Розв'язка головного сюжету безсумнівна. „Землю бачити радіє (в чарівному дзеркалі В. Д.), у якій жить буде він“, але за неї, як звичайно, має бути запекла боротьба:

Утікає він від лиха
Та не скоро учисне;
Бо не так від його сплота
Із людей всяк улізне.
Буде ще він горювати
Поки стане панувати
Над тими ж, що панував.

Отже базуючись на класичній поетиці, за якою збудована поема Кухаренкова, упевнено можна сказати наперед, які будуть головні віхи дальшого розвитку і визначати великий і малий її сюжет.

Щось подібного маємо в Енеїді і майже кожній пізнішій епопеї. Але там і перше і друге оповідається тільки в серйозному тоні. Можливо, що вирівнявся б тон і в Кухаренка, як це відчувається по третій частині авторського оповідання (ст. 68-75). Але гадати про те, що має бути — даремна річ. А про дане можна сказати, що Кухаренко пробував створити національну епопею і вплести в ню травестійну новелу. Поки дія розвивається в речах героя, там він тримається на висоті жанру, але де навіть у великому сюжеті виступає сам оповідач (пригоди з відьмою й гадання), там він зривається, жанри змішуються, й Кухаренко, мабуть відчувши невдачу, кидає завдання, теоретично мало можливе до здійснення. На створення національної поеми, ненаписаної й досі, авторові не стало таланту, або, найпевніше, літературної освіти й сміливості.

V

Коли в „Харькові“ спробував Кухаренко виявити себе як класик і історик, то в „Чорноморському Побиті“ пробує художньо втілитися Кухаренко етнограф. Про „Чорноморський Побит“ писали більше

і стало вже трюїзмом, що автор наслідуює „Наталку Полтавку“ як у змісті так і в формі.

Знов неправда. Сюжети „Наталки Полтавки“ і „Москаля Чарівника“ дуже поширені навіть у народніх піснях, казках і анекдотах, не казати вже про те, що стали улюбленим матеріалом для такої поширеної в кінці 18-го й початку 19-го віку комичної оперети. Ці сюжети були раніше, або незалежно від Котляревського, оброблені й на українському ґрунті. Такий Галицький „Москаль - чарівник“ одноактова комедія С. Петрушевича під назвою „Муж старий, жінка молода“, „Простак“ В. Гоголя, „Бой-жінка“ Квітки така є, дуже подібна до „Наталки-Полтавки“, але раніша „Гандзя“ („Наше Минуле“ 1918 р. т.3“), яка одна повинна заставити переглянути питання про вплив Котляревського-драматурга. Такі, напр., „Сватання на Гончарівці“ і анонімна п'єса 30-х років „Любка“, написана в віршовій формі (подекуди дуже мило) і все таки зачислена до переспівів „Наталки Полтавки“.

Останні три речі з п'єсою Котляревського мають тільки спільну сюжетну схему: любовній парі грозить розлука, але всі перешкоди спритно усуваються і настає поєднання. Однак конкретне їх виконання неподібне. Взагалі ж зазначена схема обов'язкова майже для кожної комичної опери і не укр. походження. Такий, напр., надзвичайно популярний „Мельник“ Аблесимова, його суперник „Сбитеньщик“ Княжнина, „Козак-стихотворец“ Шаховського, написаний, крім речей князя та його деньщика, попсованою українською мовою та ин. Всі ці п'єси, хронологічно раніші від „Наталки-Полтавки“, дуже охоче грали українські актори (див. рец. в „Укр. Вестнике“ 1817 р., 8 і д.), отже їх добре знав і Квітка і инші. Чого ж, коли, взагалі, надавати якесь значення подібності сюжетного скелету, не знаходити першого джерела саме в російських оперетах, написаних в тім самім жанрі, що й „Наталка Полтавка“. Приклад „Гандзі“ примушає над цим задуматися. Що ж до формальних особливостей розглянутих українських п'єс, цеб-то тяжіння до тем з побуту нижчих класів, внесення етнографічного елементу, особливо народніх пісень, мішаної залежно від національності й професії героїв, мови, наявності спритного пройдисвіта-звідника, комичних персонажів і чеснотливих героїв, щасливого кінця, сентиментального освітлення подій і т. и., то все це взагалі характеризує комичну оперу, жанр, що має давно усталену традицію, яка перекочувала з рідного свого краю Італії через Францію в 18 ст. до Росії. Російські оперети написані в такім самім дусі. Різниця між ними і їх українськими дітьми тільки в тім, що останні правдивіше з'являють селянський побут, мають більшу кількість дійсно народнього етнографічного матеріалу (в російській оперетті він, здебільшого, підроблений і дуже невдатно), а значить і більше національного кольориту.

От тільки в цім і могли йти за Котляревським пізніші українські драматурги. І це мало б, певна річ, далеко більшу вагу ніж запозичення сюжету. Але приклади автора „Гандзі“ С. Петрушевича і, може, В. Гоголя показують, що сам український матеріал, традиція старовинних інтермедій і класове походження авторів (ще близьке до селянства, дрібно-маєткове й духовне оточення) вели їх, і без Котляревського, на ту саму дорогу. До „найвиразнішого відбивання манери Котляревського“ (Єфремов) відносять звичайно „Чари“ К. Тополі 1837 р. і „Івана на Купала“ 1840 р. Ст. Шерепери (Писаревського). Це вже зовсім безпідставно. Коли остання річ загально повторює схему „Наталки - Полтавки“, то „Чари“ діаметрально протилежні.

Задумано цю п'єсу трагічно: на сюжет „Ой не ходи, Грицю“. Етнографічний елемент збільшений надзвичайно і доведений до самоціли. Тому, супротивно до комичної оперети, „Чари“ зовсім не сценічні.

В літературній манері подекуди видимо прозирає романтизм, що на нього саме тоді заходила мода. От хоч би кінець. Що-йно молодь на могилі героя проспівала „Ой не ходи, Грицю“, як „на западе сверкнула молнія, загремел гром — и ветром несомая туча помрачила небосклон. Молодежь разбежалась по домам. Еще сверкнула молнія — загремел сильнее гром и полился дождь“... (102). Поетика „Чар“ відбила манеру російських і польсько-українських чарівних опер, які охоче ставили на Україні заїжджі трупи 20-х років 19-го століття. „Івана на Купала“ також наближається до спорідненого жанру чарівно-комічних опер типу „Днепровой Русалки“ 1803 — 1807 р.р., що була свого часу в Росії призвістю романтизму.

„Чорноморський Побит“ деякими сторонами наближається до комичної оперети, а іншими — до п'єс на зразок „Чар“. Кухаренко розробляє традиційну схему, яку я відзначив уже. В „Побиті“ маємо всі формальні особливості комичної опери, які що-йно були названі. В цім подібність. Але одна із зазначених особливостей непомірно випирається наверх і розбиває сценічність п'єси. Це надмірна переваженість етнографічним елементом.

Скерованість на етнографізм, вузько місцевий і часовий характер дано в самім заголовку „Чорноморський Побит на Кубані між 1704 — 1796 г.г., оперетта у 3-х діях“¹⁾.

П'єса Кухаренкова рясніє піснями й уривками з пісень, яких на 36 сторінках²⁾ аж 26, серед них і такі великі, як пісня про „Харька“, „Савву“, „Болить моя головонька“, „Засвітали козаченьки“, що забирають кожна 1—2 сторінки тексту і явно виступають з ходу п'єси, як самоцільні речі. Ці пісні старанно збирав Кухаренко не тільки з народніх уст, але також із сучасних збірників. Густо рясніє „Побит“ прислів'ями, приповідками і т. и., часом досить рідко чутими, напр., „не сумуй, мов собака в човні“, „обчеркнув її курячим зубом“, „щоб вона не попоштувала тебе печеним раком“, „до иньшого не з вівсом“, „хочь до лука, хочь до дрюка“, „ноги відкинув мов кулик після яйця“, „зроблю з тебе тиркатого півня“, „нехай тобі рябий біс від мене“, „виголодався як собака в пашеній ямі“, „головою крутиш мов той цап на дроковицю“ і т. д. Дієві особи в своїй мові на всі лади відмінюють улюбленого на Кубані „біса“, „бісову душу“, „бісову марюку“, „сатану“ і т. д. Подибуємо звороти типу „де ідеш“, нечаєте „ке лиш“, специфічно місцеве уживання слова: „Русь“, „городи“ (замість України) і т. ин. Русізма: ревнивий, одставка, благополучно, одиноке, нельзя і небагато інших — виїмки. Мова „Чорноморського Побиту“ щиро-українська, трохи брусувата, але надзвичайно богата, і розмаїта як рідко. Ось деякі приклади: похвапилась, комізитися, зкомизився, розманіжитися, окульбачити, почурукати, бундючитця, укоськати, розчукукали, звомптити, придзеглевана, згедзкалась, лаштунок, бушля, неприторена, род (зам. дед), причепендо, торохтійця, нехлюя, мимрити, сількось, намонялась і т. д. Нетяжко зауважити „місцевість“ більшості цих слів. Багато їх є і в „Старому гнізді“, драматичних сценах другого кубанця Василя Мови.

¹⁾ В виданню 1880 р. чогось сказано „Драма у 3-х діях“.

²⁾ В „Основі“.

Той самий етнографічний напрям виявився в багатстві й педантичній вірності побутових рис. З цього погляду „Чорноморський Побит“—ціла етнографічна студія. Деякі моменти чорноморського сватання, приготування до весілля, згадки про характерство, хрещеництво, традиційне прядіння з піснями, про рідке і специфічно чорноморське явище „присудження“ жінки („як я підведу людей, то як присудять тобі за мене заміж іти, то як ти скажеш?“—слова Кабиці), такий, вихоплений з минулого, тип як „исправляющийся в духовном званні“ п'яниця-писар—все це яскраво виявлене бажання зафіксувати побут, що зник або зникає. Сучасник Куліш теж відзначає таку особливість „Побита“: „эти то и другие подобные черты черноморских нравов и обычаев представлены Г. Кухаренком в его очень интересной и живой, характерной пьесе с замечательным пониманием сценического искусства“ („Основа“, 1861, II. 5).

Останнє зауваження Куліша було, однак, тільки звичайним на адресу Кухаренка компліментом, бо „Чорноморський Побит“, переобтяжений етнографічним елементом, є мало сценичний і не дурно так швидко зник з репертуару, замінений вдатнішою переробкою М. Старицького „Чорноморці“, оперетта по Кухаренку в 3-х діях“ К. 1878 г. А втім, в одній забутій статті про Кухаренка говориться: „она (п'єса „Ч. П.“ В. Д.) представлена была на театре в Е-даре и принята была с восторгом“ (Солд. Беседа, 62 г. кн. 6). Але від чого залежав цей успіх (чи не від місцевого патріотизму?) і чи був він—сказати трудно. На підставі листа Кухаренка до Жураковського можна догадуватися тільки, що „Ч. П.“ поставила трупа цього антрепренера і, мабуть, в кінці 30 р.р.

Про інші вистави „Побиту“ відомостей нема, але, як видно, вони були, бо 1866 р. хтось дозволявся реформованій драматичній цензури поставити п'єсу на сцені¹⁾.

Своїм підкресленням етнографізму і несценичності „Чорноморський Побит“ близький до „Чар“, але різниться від них іншими сторонами. „Чари“ теж надто обтяжені етнографічним елементом: піснями, приповідками й примівками (на 19 сторінці діалог між Грицем, Галею, Любкою та Василем відбувається тільки в цій формі), описами обрядів, забобонів, частих танців і т. д. Сам автор каже в „Предисловии“: „в сей то пьесе под названием „Чари“ и прочее представлены мною, частью очевидные были, частью рассказы преданий народных“ (III). Так само як і „Побит“, „Чари“ не сценичні, та, як видно з повного заголовку й передмови автора, і не претендують на те. Натиск на етнографізм тільки яскравіше як де-інде виявився в них, але взагалі такий був дух часу і Кухаренко ішов за ним. Я взяв тут „Чари“, певна річ, для порівнявчого з'ясування, а не для встановлення „впливу“.

¹⁾ Цікава, до речі, історія того дозволу. В архіві „Главного Управления по делам печати“, що переховується в Центральній бібліотеці Російської драми (Ленінград) є рукопис „Ч. П.“ з написом: „Дозволено к представлению 3 марта 1866 г. Цензор Кейзер фон Нилькгейм. Надійшов рукопис через начальника Харківської губернії. Нилькгейм, однак, дечого в „Ч. П.“ не дозволив. Це: 1) пісня „Ой летіла бомба з московського поля“. Слово „московського“ підкреслене. 2) „божевільний“ в репліці Явдохи: „а ти, божевільний, чого сюди вбрався! 3) пісня „козаченьку гарний, не ходи до Ганни“ і, найголовніше, 4) в третій яві третьої дії друга репліка Кабиці має тільки „Спасибі, батьку“, а далі про попа Передерія все закреслено. В зв'язку з тим, викреслена також 4-та репліка Кабиці, 2-га і частина третьої репліки Тулиці (до „а ти, Харьку“). Отже, навіть в „Ч. П.“ найшлося коло чого походити цензурі політичній, моральній і релігійній!

Але тим часом як в інших авторів захоплення етнографізмом відбувалося в сентиментально (Котляревський, „Любка“, Квітка) або романтично (Тополя) народньому дусі, в Кухаренка бачимо вже великий крок до етнографічного реалізму, манери драматичної літератури 2-гої половини минулого віку. Менш як „Харько“, але й „Чорноморський Побит“ — явище перехідної епохи, уподобань і жанрів. Кухаренко і тут відбіг традиції, але остаточно перемогти інерцію опереткової форми не здолав. Може це вдалося йому в ненадрукованій ще другій частині „Побита“, що була написана пізніше і 60-х років остаточно оброблялася для друку. Про неї Куліш писав в 10-й книжці „Основи“ за 1862 р. (Передмова до статті Барилка): „Вторую часть „Чорноморського Побита“ Яков Герасимович думал было исправить, — отчего и замедлилось его печатание, теперь мы напечатает в том виде, как получили“ (2). Але де знаходиться ця річ і що вона собою являє, досі не знати. Як видно з листа до Журавковського від 26/VI 39 року: „Ти пришли будь ласкав сказку на Роменській побитъ (адресат родом роменець, В. Д.), може бь давно скилели бь“ задумував Кухаренко в дусі „Чорноморського Побита“ і ще один твір. Та чи написав його, також не знати.

В кінці хотів би зробити деякі висновки. Трудно остаточно судити про літературне значення й місце Кухаренка. Безперечно, що те, що відоме нам, — далеко не ціла його спадщина. Мабуть, рано чи пізно дещо ще знайдеться¹⁾. Але й тепер з певністю можна сказати, що письменник це був потенційно визначний. Добрий етнограф і тямущий історик, Кухаренко і в письменстві тяжів до опису побуту й історичного жанру.

Але ні школи, ні помітного сліду в українській літературі, якій він до того ж оддавав тільки частину свого письменницького заряду, Яків Герасимович не залишив. Це — заступник перехідного часу і несталого стилю: від народньо-сентиментального водевіля до пізнішого етнографічного реалізму, від травестії до спроби створити національну поему в класичному дусі. Так само невиразний він і як письменницький тип: від „читателя, взявшегося за перо“, що пише тільки на дозвіллі, до письменника, як такого, свідомого усієї серйозності й обов'язків своєї місії, від політичної безпринциповості й місцевого чорноморського патріотизму до свідомого демократизму й українства. Зробив Кухаренко небагато, але з його природними даними в інших обставинах можна було б сподіватися більшого, бо це був письменник чималого розмаху²⁾.

¹⁾ Дуже можливо, що який небудь невідомий матеріал був серед паперів Якова Герасимовича, які перейшли до його сина Олександра. Довго вони зберігалися в ст. Уманській, а потім, як мені дали знати, ген. Кокунько вивіз їх до Південно-Славії. Дуже шкода, бо крім великого листування і може начерків Кухаренка, були там автографи деяких Шевченкових речей. (Див. листування його з Кухаренком)

²⁾ Вже після того, як стаття була написана, мені стала відома робота М. А. Садиленка „Аналіз поеми Харко, зап. Кошовий“ (Изв. Куб. Пед. И-та. 1928 г., № 1), в якій автор заперечує, що Харко належить Кухаренкові. Стаття написана дуже суб'єктивно (особливо довільні „пояснення“ того, як рукопис поеми попав у ред. „Основи“) і нових фактичних даних не має. М. А. Садиленка збиває, напр., те, що про „Харка“ ніхто не чув, що Кухаренко ніби-то не писав віршів і т. ін.

Всі ці сумніви в своїй місі були зважені й розібрані.

Вважаючи „Аналіз поеми“ потрібним проявом здорового скепсису, погоджуючись, нарешті, з можливістю деякого сумніву, що автор поеми — Кухаренко, все-таки визнати, що М. А. Садиленкові вдалося уґрунтувати ці сумніви, не можемо.